

I. SKAITYTI ERDVĘ. RYTŲ PRŪSIJOS PAVYZDYS / READING THE SPACE. THE EXAMPLE OF EAST PRUSSIA

KRAŠTOVAIZDŽIO MITOLOGIZAVIMAS KAIP NACIONALINĖS SAVIUGDOS VEIKSNYS XX AMŽIAUS. PIRMOJOJE PUSĖJE. RYTŲ PRŪSIJOS PAVYZDYS

Robert Traba

ABSTRACT

The article analyses the formation of mental links between the population of East Prussia and the natural and cultural landscape of the said German province after World War I. By interpreting landscape as an imaginary space whose symbols may impact identity, the author analyzes several ways of nationalization of the East Prussian landscape. They include: studies of the homeland newly defined by the Versailles Peace Treaty at school and in daily life; popularization of tours for youth of the pre-promoted places of the province; organized care of wartime military cemeteries moderately integrated into the landscape; the construction of the Tannenberg memorial complex and giving meanings to it; and reconstruction of war-devastated cities and towns of East Prussia. The article demonstrates that the creation of meaningful links between the German population, the homeland (East Prussia), the elements of its natural and cultural landscape, and the Fatherland (Germany) formed a unique perception of the region which was primarily related to its meaning of a German outpost in the East.

KEY WORDS: East Prussia, regional identity, natural and cultural landscape, youth tours, outpost, World War I.

ANOTACIJA

Straipsnyje analizuojamas mentalinių sąsajų formavimasis tarp Rytų Prūsijos gyventojų ir šios Vokietijos provincijos gamtinio ir kultūrinio kraštovaizdžio po Pirmojo pasaulinio karo. Traktuodamas kraštovaizdį kaip įsivaizduojamą erdvę, kurios simbolika gali daryti įtaką tapatybei, autorius analizuoja kelis Rytų Prūsijos kraštovaizdžio nacionalizavimo būdus. Tarp jų išskiriami: Versalio taikos sutarties ribomis naujai apibrėžtos tėviškės pažinimas mokykloje ir kasdieniame gyvenime, jaunimo turistinių žygių po iš anksto sureikšmintas provincijos vietas populiarinimas, organizuotas karo metu žuvusiųjų karių kapų, saikingai integruotų į kraštovaizdį, tvarkymas, Tanenbergo memorialinio komplekso statyba ir sureikšminimas, karo nuniokotų Rytų Prūsijos miestų ir miestelių atstatymas. Straipsnyje parodoma, kad reikšminių sąsajų tarp Vokietijos gyventojų, tėviškės (Rytų Prūsijos), jos gamtinio ir kultūrinio kraštovaizdžio elementų ir tėvynės (Vokietijos) kūrimas formavo savitą regiono supratimą, kuris pirmiausia buvo susijęs su jo, kaip vokiškumo forpostu Rytuose, prasme.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Rytų Prūsija, regioninė tapatybė, gamtinis ir kultūrinis kraštovaizdis, jaunimo turistiniai žygiai, forpostas, Pirmasis pasaulinis karas.

Prof. habil. dr. Robert Traba, Lenkijos mokslų akademijos

Istorinių tyrimų centro Berlyne direktorius

Majakowskiring 47, D-13156 Berlin

El. paštas: traba@panberlin.de

Kraju mój, kraju barwny
pelargonii i malwy

Mano šalie, šalie spalvota
pelargonijų ir dedešvų

Kraju węgla i stali,
i sosny i konwalii

Šalie anglies ir plieno,
ir pušų, ir pakalnučių

Šis patriotinio socialistinio realizmo eilėraščio „Tėviškė“, kurį 1952 m. parašė vienas garsiausių Lenkijos lyrikų Konstantas Ildefonsas Gałczyński, fragmentas išstisus dešimtmečius buvo kartojamas visuose Lenkijos Liaudies Respublikos lenkų kalbos mokykliniuose vadovėliuose, tapdamas tokia tvirta dalimi manojo kanono apie lenkiškumą, kurį įsivaizdavau, o gal jis buvo many užkoduo-tas, kad vėliau, jau, kaip sakoma, sulaukęs brandaus amžiaus, tiesiog negalėjau patikėti savo akimis, matydamas, kad dedešvos auga ir Vokietijoje, ir Rusijoje...^{*} Neišardomas ryšys tarp šitaip išreikštų vizijų, literatūrinio mitologizavimo ir vėliau skaitytojams susidarančių vaizdinių nekelia abejonių ir nereikalauja papildomų komentarų¹. Vis dėlto kaip kraštovaizdis daro įtaką kolektyvinės sąmonės formavimuisi? Labiau nei literatūrologai, istorikai ir sociologai šia problema domėjosi socialinės geografijos ar erdvių planavimo srities specialistai. Atsirado net psichologijos mokslo krypties subdisciplinų (pavyzdžiui, aplinkos psichologija arba erdvės psichologija), kurių pagrindinis tiriamasis klausimas yra ryšys tarp žmogaus ir jį supančio kraštovaizdžio. Tokio pobūdžio tyrimuose fizinė, arba realiai egzistuojanti, erdvė yra skiriama nuo įsivaizduojamos (prasimanytos) erdvės, ir mus labiau nei realioji domins būtent įsivaizduojama erdvė. Ji kuriasi mūsų sąmonėje įsivaizduojant ir įsimenant tam tikras realias (fiziškai) egzistuojančias erdves. Taigi mes, nepriklausomai nuo realių, pasisaviname, tai yra paženkliname, kultūrinį kraštovaizdį savo sąmonėje. Be to, tasai kraštovaizdis – o čia jau įsiterpia istorinės refleksijos – nėra tik „akimirkos darinys“. Mes jį paveldime kartu su ankstesniųjų kartų patirtimi bei pažinimu ir netgi visa ugdymo sistema, kuri mums šiais laikais siūloma. Taigi įsivaizduojama erdvė tampa tam tikru kolektyvinės atminties dėmeniu.

„Tėviškės kraštovaizdis“ yra svarbus veiksnys, padedantis įsitvirtinti erdvėje, formuoti simbolinius savo nacionalinės ar etninės grupės vaizdinius. Vis dėlto kalbant apie kategorijų svarbą mūsų sąmonėje, regioninės ar nacionalinės tapatybės vieta gali būti įvairiopa. Priklausomai nuo žmogaus teikiamų prioritetų, ji gali nusileisti, pavyzdžiui, konfesinio ar profesinio pobūdžio tapatinimosi svarbai. O nacionalinei tapatybei simbolikos sfera gali būti antraeilė arba lygiavertė, lyginant ją su tokiais veiksniais kaip, pavyzdžiui, kalba, ilgalaikis ir stabilus savas valstybingumas ar istorinė tradicija. Vadinasi, simbolikos sfera (įskaitant kraštovaizdį) nebūtinai turi lemti mūsų tapatybę, tačiau ji gali daryti konkrečią esminę įtaką. Tai priklauso nuo daugybės išorinių aplinkybių ir mūsų pačių (grupinių ar individualių) polinkių.

^{*} Ankstesnes šio teksto versijas autorius yra paskelbęs lenkų ir vokiečių kalbomis. Žr.: TRABA, R. „Cudze chwalicie, swego nie znacie...“ Magia miejsca i mitologizacja krajobrazu jako czynniki narodowego wychowania w I połowie XX wieku. Przykład Prus Wschodnich. *Borussia*, 2001, Nr. 24/ 25, s. 40-66; TRABA, R. „Cudze chwalicie, swego nie znacie...“ Magia miejsca i mitologizacja krajobrazu jako czynniki edukacji narodowej w I połowie XX wieku – przyczynek Prus Wschodnich. In TRABA, R. *Historia – przestrzeń dialogu. Pamięci Jerzego Giedroycia i spadkobiercom spuścizny paryskiej*. Warszawa, 2006, s. 163-205; TRABA, R. „Ihr rühmt das Fremde und kennt das Eigene nicht...“ Die Magie des Ortes und die Mythologie der Landschaft als Faktoren der nationalen Erziehung in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts am Beispiel Ostpreußens. In *Landschaft und Territorium. Zur Literatur, Kunst und Geschichte des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts im Ostseeraum. Finnland, Estland, Lettland, Litauen und Polen* (Literatur und nationale Identität, Bd. IV; *Studia Baltica Stockholmiensia*, 25). Hrsg. von Y. VARPIO, M. ZADENCKA. Stockholm, 2004, S. 280-316.

¹ Šis klausimas nėra naujas. Naujausiuose mokslo darbuose Lenkijoje jis nagrinėtas Jaceko Kolbuszewskio tyrinėjimuose. Plg., be kita ko, KOLBUSZEWSKI, J. *Krajobraz i kultura. Sudety w literaturze i kulturze polskiej*. Katowice, 1985, s. 5-19 ir kt.

Tad kraštovaizdis, kaip pažinimo kategorija, sudaro tik vieną iš sąmonės / tapatybės elementų. Norint nustatyti funkcijas, kurias ji atlieka visuomenės ugdymo procese, verta pabandyti atsakyti į šiuos klausimus:

- Kaip (kokiomis priemonėmis, simboliais) yra metaforizuojamas gamtinis ir kultūrinis kraštovaizdis?
- Koks tos metaforizacijos tikslas konkrečioje istorinėje situacijoje?
- Kokie buvo kraštovaizdžio archetipai (vaizdiniai)?
- Ką galima pasakyti apie mokykloje suteikiamų žinių, populiariosios literatūros ar turistinių vadovų turinio receptiją?
- Kiek kolektyvinė sąmonė buvo prisotinta to turinio? Kaip iš viso (kiekybinėmis, t. y. visuomeninių, etninių grupių kategorijomis) tyrinėti tokius reiškinius?

Kalbant apie šį klausimų rinkinį, verta prisiminti, kad XX a. paskutiniame dešimtmetyje Europoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose kraštovaizdžio tema vyko gyva diskusija, kurioje, be kita ko, buvo aptariami ir čia pateikti klausimai. Iki šiol toji diskusija sukasi apie keturis skirtingus požiūrius į kraštovaizdį:

1. Kraštovaizdis kaip dalis gamtos, kurią žmogus tiesiogiai veikia ir formuoja. Hansjörgas Küsteris, pavyzdžiui, pastebi miestietiškoje visuomenėje egzistuojantį meninį kraštovaizdžio suvokimą materialinėmis ir ekonominėmis kategorijomis. Paimkime kad ir Casparo Davido Friedricho bukų, eglų, ąžuolų ganyklose atvaizdus, kurie jo paveiksluose yra spalvingi ir paslaptingi, o H. Küsteriui visų pirma simbolizuoja žmogaus ir jo poreikio ganyti gyvulius įtaką. Panašiai metafora ir tikrovė susiduria kalbant apie spygliuotos vielos reikšmę².

2. Kraštovaizdis kaip žmonių vaizdinių ir kolektyvinės sąmonės dalis. Taip kraštovaizdį vertina Jungtinėse Amerikos Valstijose dirbantis britų istorikas Simonas Schama³, kuris siūlo mums inscenuotą kelionę per gamtos mitus, suleidusius šaknis kolektyvinėje sąmonėje. Jis bando atsakyti į klausimą, kaip žmogaus vaizduotė iš paprastos gamtos sukuria nacionalines šventenybes.

3. Kraštovaizdis kaip visuomeninė istorinė realybė. Čia verta prisiminti gausią literatūrą apie Reiną, pavyzdžiui, pradedant XX a. 4-ajame dešimtmetyje Lucieno Febvre'o pateiktomis išvalgomis⁴ ir baigiant dabartinių laikų Horsto Johannesio Tümmerso visapusišku veikalu, kuriame jo paties patirtis pateikta sujungus ją su moksliniu pasakojimu⁵.

4. Kraštovaizdis kaip ekologinės sąmonės išraiška. Įdomus tokio traktavimo pavyzdys yra Franzo Josefo Brüggermeiero knyga apie Černobylių, o lenkų literatūroje – Jaceko Kolbuszewskio ar Marcino Kulos svarstymai⁶.

XX a. paskutinio dešimtmečio pirmosios pusės „kraštovaizdinių“ diskursą apibendrina Norberto Fischerio recenzijos⁷ mintys. O mus domina, kaip jau minėjau, pirmiausia gamtinio ir kultūrinio kraštovaizdžio ryšys su kolektyvine sąmone. Šio klausimo reikšmė padidėja plintant visuomeninei komunikacijai ir vystantis šiuolaikiniams nacionalizmams, kurie ieškojo patrauklių savo ideologijų reiškimo būdų.

² Plg. KÜSTER, H. *Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa. Von der Eiszeit bis zur Gegenwart*. München, 1995.

³ SCHAMA, S. *Landscape and Memory*. New York, 1995.

⁴ Šiame darbe L. Febvre'as akcentuoja mentalumo sferą. Plg. DEMANGEON, A.; FEBVRE, L. *Le Rhin. Problèmes d'Histoire et d'Économie*. Paris, 1935.

⁵ TÜMMERS, H. J. *Der Rhein. Ein europäischer Fluß und seine Geschichte*. München, 1994.

⁶ BRÜGGERMEIER, F.-J. *Tschernobyl, 26. April 1986. Die ökologische Herausforderung*. München, 1998; KOLBUSZEWSKI, J. *Ochrona przyrody a kultura*. Wyd. 2. Wrocław, 1992; KULA, M. *Ekologia humanistyczna*. Warszawa, 1999.

⁷ FISCHER, N. Der neue Blick auf die Landschaft: die Geschichte der Landschaft im Schnittpunkt von Sozial-, Geistes- und Umweltgeschichte. *Archiv für Sozialgeschichte*, 1996, Bd. 36, S. 434-442.

Nuo XIX a. vidurio atsiranda „sušiuolaikintas“ komunikacijos nešėjas, sujungęs nacionalinę idėją ir kraštovaizdį. Šią funkciją atliko vis labiau populiarėję turistiniai vadovai, kurių leidybą skatino ir toliau skatina dinamiškai besivystantis masinis turizmas – „laisvo laiko problemos“⁸ sindromas. Nuo tada, kai pasirodė Johno Murray'aus vadovas (1836) anglų „skaitytojams inteligentams“ ir Karlo Baedekerio vadovas (1838) „vokiečių miestiečiams“, šios rūšies literatūra nuolatos kito ir tobulėjo. Visų pirma „bedekeriuose“ atsirado ne tik sausų kelionių maršrutų ir paminklų aprašymų, bet ir literatūrinių magiškų vietų iliustracijų. Charakteringa ir tai, kad artėjant prie XX amžiaus turistinių vadovų „nacionalinė misija“ vis augo. Jie ne tik aukštino savojo krašto ir savų papročių vertę lygindami su „svetimais“, bet visų pirma visiems masiškai atskleidė „nacijos šaknis“, rodė senajo ir dabartinio nuostabumo, garsumo pėdsakus gamtiniame ir kultūriniame kraštovaizdyje. Dažnai jie įgydavo etnografinio reportažo pobūdį. Kartu formavosi savitas kelionių toposas, kai buvo keliaujama siekiant tvirtinti savąsias fizines jėgas ir kartu žadinti patriotinius jausmus. Toks reiškinyb nebuvo nei specifiškai vokiškas, nei anglosaksiškas, bet labiau bendraeuropinis. Lenkų populiariojoje kultūroje jį geriausiai išreiškė Władysławas Tarnowskiis poemos „Mano žemės veidai“ (*Lica mej ziemi*) skyrelyje „Nuorodos kelionių mėgėjams“ (*Drogowskazie podróžomanom*):

W Jeruzalem stać przy Krzyżu,
Jeśli płakać – o! to w Grecji,
Jeśli kochać, to w Wenecji,
Jeśli szaleć to w Paryżu!
Gdy zadumać się – to w Rzymie,
[...]
Lecz olbrzymio – żyć w żalobie
I umierać jak orleża,
Polsko! można tylko w tobie.
W tobie tylko, nasza święta!..
[...]
Poznaj cały świat pielgrzymie,
Ale znaj ojczyznę twoją,
Wiedz, co w niej świętości drzymie,
Byś się modlić mógł w jej imię.
By ci ona była zbroją –
Byś się czynu modlił doją,
A czyn modlił się – za tobą!

Jeruzalėje stovėti prie Kryžiaus,
Jeigu verkti – o! tai Graikijoje,
Jeigu mylėti, tai Venecijoje,
Jeigu šėlti, tai Paryžiuje!
Jei mąstyti – tai Romoje,
[...]
Bet nepaprastai – gyventi liūdesy
Ir mirti kaip ereliams,
Lenkija! Galima tik tavyje.
Tik tavyje, mūsų šventoji!..
[...]
Pažink visą pasaulį, keliautojau,
Bet žinok savo tėvynę,
Žinok, kas snaudžia jos šventume,
Kad galėtum melstis jos vardu.
Kad ji tau būtų šarvai –
Kad darbai melstumeis visą parą,
O darbas melstūsi – už tave!

Europoje susižavėjimas kelionėmis, be kita ko, įgavo skautų judėjimo formą. Be to, pavyzdžiui, Vokietijoje atsirado specifinis, mitus palaikantis „Keliaujančių paukščių“ judėjimas (*Wandervogelbewegung*), auklėjęs jaunimą romantizmo dvasia ir rėmėsis idėja, kad žmogaus vystymasis siejasi su gamtos jėgomis. Visa naujų savosios, nacionalinės, kultūros užkampių atradimo retorika visų pirma buvo orientuota į jaunimą. Po tragiškos Pirmojo pasaulinio karo patirties toji veiklos kryptis buvo dar labiau sustiprinta.

Kitas būdas „kurti“ magiškas vietas, tapęs ir tam tikra visuomenės bendravimo forma, yra vadinamoji populiarioji literatūra, kitaip sakant, tokia kūrybos forma, kuri susijusi su dideliais leidybos tiražais ir su išpildymu stabilių, nusistovėjusių kultūrinių lūkesčių, padedančių tokiai li-

⁸ Plg. BRENNER, P. J. Schwierige Reisen. Wandlungen des Reiseberichts in Deutschland 1918-1945. In *Reisekultur in Deutschland: Von der Weimarer Republik zum „Dritten Reich“*. Hrsg. von P. J. BRENNER. Tübingen, 1997, S. 127-176.

teratūrai užkariauti tam tikrą vietą kolektyvinėje sąmonėje. Literatūros istorikų nuomone, populiarioji literatūra nėra nei geresnė, nei prastesnė už literatūrą, kuriai būdingos didelės meniškumo aspiracijos. Visų pirma ji tiesiog kitokia. Ji labiau skaitosi su ekonominio ir socialinio gyvenimo realijomis, greičiau prisitaiko prie vidinių egzistencijos bruožų⁹.

Pagaliau svarbiausiu tarpininku kelyje tarp kraštovaizdžio ir kolektyvinės sąmonės, daryk prisimenant jau minėtą K. I. Gałczyńskiego pavyzdį, laikytinas mokyklinis švietimas. Tai jis didžiąja dalimi apibrėžia populiariosios literatūros skaitytojų būrį. Juk jos skaitytojas dažniausiai yra žmogus, savąjį išsimokslinimą baigęs vadinamojo institucinio lavinimo lygiu, ir tai nubrėžia jo būsimo dalyvavimo kultūroje lygį¹⁰. Mokykla ne tik apibrėžia literatūros vartojimo mastą, bet ir daro įtaką literatūrinių temų recepcijai, galiausiai ji praktiškai formuoja požiūrį į nacionalines vertybes, tarp jų ir į „gimtąjį kraštovaizdį“. Tam tarnauja mokyklos kraštotyrinė programa su jos ekskursijomis, išskylomis ir pan., kurią įgyvendina ne tik jaunimo organizacijos, bet ir, kaip Vokietijoje, atskira disciplina, vadinamasis *Heimatkunde* (tėviškės pažinimas)¹¹. Savo tolesniuose svarstymuose literatūra remsiuosi tiek, kiek jos būta būtų šios disciplinos mokymo programose arba kiek ja buvo remiamasi turistinių vadovų puslapiuose.

Manychiau, kad išvardyti reiškiniai buvo universalūs pobūdžio. Atsižvelgus į įvairius nacionalinius koloritus, galima sakyti, kad jie būdingi daugumai Europos šalių, taip pat ir po Antrojo pasaulinio karo. Apie tuos reiškinis čia svarstysiu iš esmės remdamasis vienos iš Vokietijos provincijų – Rytų Prūsijos – tikrove. Atsižvelgiant į tai, kad provincijos baigtis buvo gana specifinė – ją išformavo ir atskiras jos teritorijas prijungė prie Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos, savo svarstymus baigsiu Antruoju pasauliniu karu.

Keliaujame! Romantinė auklėjimo per ryšį su gamta ir „savąja“ tėvyne vizija

Nacionaliniu auklėjimu siekta sukurti asmeninį ryšį jei ne su visa šalimi, tai bent su daugeliu vietų, išsibarsčiusių jos teritorijoje. Praktikoje tai reiškė jaunimo ekskursijų judėjimo su šūkiu „Pažink savo kraštą“ organizavimą. Anekdotinį to naujo, bet labai populiarus reiškinio atvejį pateikė garsus lenkų sociologas Stanisławas Ossowskis: „1935 m. Karpatuose sutikau jauną čeką, nusprendusį pėsčiomis nueiti palei visą Čekoslovakijos sieną. Jis buvo neabejotinai įsitikinęs, kad per tą patriotinį sumanymą pajus ryšį su visa ideologinės tėviškės teritorija, taip neseniai įgavusia pailgą formą. Tiesioginė pažintis su sostine ir visa pasienio linija turėjo sukurti jo asmeninį santykį su visu tuo, kas driekėsi tarp Hradčanų ir naujosios valstybės sienų.“¹²

⁹ KOLBUSZEWSKI, J. *Od Pigalle po Kresy: Krajobrazy literatury popularnej*. Wrocław, 1994, s. 14–16. Taip pat plg. svarbiausias analizės: JAROSIŃSKI, Z. *Literatura popularna a problemy historyczno-literackie*. In *Formy literatury popularnej: studia*. Red. A. OKOPIEŃ-SŁAWIŃSKA. Wrocław, 1973, s. 9-28 ir kt.; *Kultura – komunikacja – literatura: studia nad XX wiekiem*. Red. S. ŻÓLKIEWSKI, M. HOPFINGER. Wrocław, 1976.

¹⁰ KOLBUSZEWSKI, J. *Od Pigalle...*, s. 17.

¹¹ GOEBEL, K. *Der Heimatkundeunterricht in den deutschen Schulen*. In *Antimodernismus und Reform. Zur Geschichte der deutschen Heimatbewegung*. Hrsg. von E. KLUETING. Darmstadt, 1991, S. 90-111. Apskritai *Heimat* yra didžiulė „vokiška“ tema, kuriai yra skirta daug literatūros. XX a. paskutinio dešimtmečio pradžioje ją gerai išnaginėjo NEUMEYER, M. *Heimat: zu Geschichte und Begriff eines Phänomens* (Kieler geographische Schriften, 84). Kiel, 1992. Be istorikų ir geografo, šia tema labai domėjosi vokiečių etnologai – Ina-Maria Greverus ar Hermanas Bausingeris, taip pat literatūrologai (be kitų, plg. ROSSBACHER, K. *Heimatkunstabewegung und Heimatroman. Zu einer Literatursoziologie der Jahrhundertwende*. Stuttgart, 1975). Pastaruoju metu ši tema taip pat atsispindi amerikiečių (APPLEGATE, C. *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*. Berkeley, 1990) ir lenkų, pirmiausia germanistų (pvz., *Heimat und Heimatliteratur in Vergangenheit und Gegenwart*. Hrsg. von H. ORŁOWSKI. Poznań, 1993) tyrinėjimuose.

¹² OSSOWSKI, S. *O ojczyźnie i narodzie*. Warszawa, 1984, s. 42.

Tiesioginio tapatinimosi su tėvyne – tiek „ideologine“, tiek ir „privačia“ – motyvo būta ir Rytų Prūsijoje. Poreikis stiprinti emocinį ryšį su „tėviškės žeme“ ir ugdyti „patriotizmą“ čia kilo dėl ypatingos provincijos padėties, kurioje ji atsідūrė po Pirmojo pasaulinio karo. Pagal Versalio taikos sutartį Rytų Prūsija tapo keistu Vokietijos anklavu, vadinamuoju Lenkijos koridoriumi atkirstu nuo „Motinos tėvynės“, o iš rytų ir šiaurės supamu naujai susikūrusios Lietuvos Respublikos ir revoliucijos apimtos Tarybų Rusijos. Daugiau kaip 2 mln. žmonių gyveno netikrumu dėl savo ateities ir gyvybės. Ypatingą reikšmę turėjo tai, kad Klaipėdos kraštas buvo perduotas tarptautinei (Prancūzijos) kontrolei, o paskui prijungtas prie Lietuvos, kad buvo atplėštas ir perduotas Lenkijai Dzialdovas (vok. *Soldau*) ir jo apylinkės, kad buvo paskelbtas plebiscitas, turėjęs nulemti, kuriai valstybei priklausys etniniu požiūriu mišrios Varmijos ir Mozūrijos apskritys. Akivaizdus Lenkijos pralaimėjimas (97,8 % balsavusiųjų pasisakė už Rytų Prūsiją) buvo pripažintas „dideliu vokiečių patriotiniu poelgiu“, tačiau tai nekeitė netikrumo ir tvyrančios grėsmės nuojautos iš esmės.

Daugumai gyventojų, kurie tapatinosi su vokiškąja „Motina tėvyne“, poreikis konsoliduotis viduje tarsi natūraliai atitiko laiko ir vietos paklausą. Patriotiniams jausmams atbusti pagelbėjo ir 3-iojo dešimtmečio pradžioje vykdyta mokyklų reforma. Ministerijos instrukcijose *Heimatschule* vadintos kaimo mokyklos buvo paskelbtos „švietimo idealu“. Pagrindinė disciplina jose turėjo būti Tėviškės pažinimas (*Kunde der Heimat*), kurį Jean-Jacqueso Rousseau ir Heinricho Pestalozzio pavyzdžiu jau XIX a. pradžioje dėstė Vroclavo mokytojas Christianas Wilhelm Harnichas. *Heimatkunde* buvo iškeltas iki svarbiausios disciplinos lygio¹³. Pagrindinėmis Tėviškės pažinimo įgyvendinimo priemonėmis, be įprastų pamokų, tapo žygiai pėsčiomis, architektūros ir kultūros paminklų lankymas bei pamokos gryname ore. Ypač turistiniai žygiai jungė fizinių lavinimą su švietimu ir naujų, nepažįstamų tėviškės apylinkių ar nacionalinio kulto vietų pažinimu. Mokyklinės programos kūrėjų nuomone, tik tai toks artimas ryšys su gamta savaime formuos meilę jai ir gimtajai žemei. Tą meilę paprasčiausiai galima „išvaikščioti“¹⁴.

Saksonijos ir Tiuringijos pavyzdžiu buvo sukurtas populiariausias Rytų Prūsijos *Heimatkunde* vadovėlis, kurį parašė Rastenburgo (lenk. *Kętrzyn*) mokytojas Antonas Czyborra¹⁵. Be jo, tėviškės pažinimą propagavo Franzo Swilluso, Antono Funko, Ludwiko Nehringo ir kitų¹⁶ vadovėliai. Visi jie kūrė vaizdą vientiso pasaulio, prasidedančio „aš“ ir mano šeima ir besibaigiančio tėvyne ir patriotine pareiga jai. Vidury, tarp „aš“ ir ideologinės tėvynės driekiasi tėviškė – *Heimat*, „mano“ gimimo vieta ir artimiausia aplinka. Kaip tik joje kaupiasi, jungiasi jausmai, meilė ir prisirišimas prie to konkretaus žemės lopinėlio. Per meilę *Heimat* auga emocinis ryšys su ideologine tėvyne – *Vaterland* ir atsidavimas jai, nes *Heimat* ir jos gyventojai yra natūralus tikro vokiškumo, ištikimybės, pasiaukojimo ir patriotizmo išsikūnijimas. Visa toji konstrukcija rėmėsi teorinėmis vadinamojo

¹³ GOEBEL, K. Op. cit., S. 90-103.

¹⁴ ALTROCK, H. Leibesübungen und Heimatpflege. *Handbuch der Heimerziehung*, 1923, Hf. 5, S. 515-527.

¹⁵ CZYBORRA, A.; NICKOL, H. *Ostpreußenheimat. Lesebuch für ländliche Fortbildungsschulen der Provinz Ostpreußen*. Langensalza, [1925]; CZYBORRA, A. *Zwischen Mauersee und Alle. Ein Heimatbuch*. 2. Aufl. Rastenburg, 1928.

¹⁶ SWILLUS, F. *Unser Ostpreußen. Ein Heimatbuch für Schule und Haus*. Teil I: *Bilder aus dem Weltkrieg*; Teil II: *Bilder aus der Heimatkunde und übersichtliche Zusammenstellungen*. Leipzig, 1917; FUNK, A. *Heimatkunde des Regierungsbezirks Allenstein. Ein Führer durch die Heimat*. 3. verb. Aufl. Allenstein, 1924; NEHRING, L. *Heimatkunde von Ostpreußen. Ein Merk- und Arbeitsbuch für die Hand der Volksschüler*. Breslau, 1928; SPRINGER, W. *Ostpreußen, mein Heimatland. Eine Heimatkunde*. Breslau, 1938; HAEKEL, M.; HOFFMEISTER, A. *Lesebuch für die ländlichen Fortbildungsschulen der Provinz Ostpreußen*. Breslau, 1912; RIEMER, M.; OBGARTEL, W. *Geschichtliches Heimatbuch für Ostpreußen*. Langensalza, 1925; KURZ, E. *Durch die oberländische Heimat. Ein Heimatbuch für Schule und Haus*. Bd. 1–3. Frankfurt am Main, 1925; MEYER, R. *Heimatkunde des Memelgebietes*. Memel, 1922; LULLIES, H. *Landeskunde von Ost- und Westpreußen*. 8., durchges. Aufl. Königsberg, 1919; SAHM, W. *Heimatkunde von Ostpreußen*. 10. Aufl. Neubearb. Frankfurt am Main, 1935; HOFFMANN, B.; HURTING, Th. *Ostpreußen. Land und Leute*. Königsberg, [1935].

tėviškės globos judėjimo (*Heimatschutzbewegung*) prielaidomis, kurias dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą nusakė geografas Juliusas Iwanas Ketteleris. Viename savo programinių tekstų šio judėjimo tema jis, be kita ko, rašė: „Dėl akivaizdžių priešasčių tėviškės globos judėjimas negali būti „vokiškas“, jis tegali reikštis Švabijos, Tiuringijos, Saksonijos, Žemutinės Saksonijos ir t. t. rėmuose. Tai, ką mes, vokiečiai, turime bendro, yra Tėvynė, o ne tėviškė. O tėviškė yra pagrindas gentinei sąmonei (*Stammesbewußtsein*) ir meilės jai pačiai jausmui, taigi tėviškės globa yra įmanoma tik šitaip apibrėžtose ribose.“¹⁷

Tokia interpretacija ne tik tėviškės globos judėjimą, bet ir visą viešąją diskusiją dėl *Heimat* sąvokos išlaisvino nuo įtarinėjimo partikuliarizmu. Meilė tėviškei ir gentinė sąmonė galėjo didinti patriotizmą ir meilę ideologinei tėvynei, tai yra visai valstybei. Kartu visame vadinamajame *Heimatsbewegung* po Pirmojo pasaulinio karo dominavo etniškai apibrėžtos nacionalinės valstybės idealo (*das völkische Staatsideal*) dvasia, toloma nuo identifikavimosi su naujosios demokratijos vertybėmis. Taigi judėjimas laikė save tikruoju vedliu „pakeliui į nacionalinį sveikumą“.

Etniniu požiūriu mišriose Varmijos ir Mozūrijos teritorijose tas vientisas paveikslas nekėlė ginčų, nes „teisingumo“ principas buvo aukščiau už etninės-kultūrinės įvairovės principą, taigi tas, kas buvo pirmas, turėjo išskirtines teises į šias teritorijas. „Kiti“ turėjo žengti natūralaus prisitaikymo keliu, perimdami dominuojančią kalbą ir kultūrą. Štai ką šiuo klausimu teigė Antonas Funkas: „Apygardos [Alenštaino, lenk. *Olsztyn – R. T.*] gyventojai miestuose paprastai kalba vokiškai. Didžioji dauguma kaimo gyventojų kalba daugiausia mozūriškai arba lenkiškai. Anksčiau visa teritorija buvo vokiška, ir tik po Vokiečių ordino karo su lenkais pastarieji liko Ordino žemėse. Bet vokiečių kalba pamažu vis labiau įsigalėjo, ir reikia tikėtis, kad neilgai trukus lenkų kalba bus vartojama tik kaip bendravimo pasienio kaimuose priemonė.“¹⁸

Panašią metaforizuotą formą *Heimat* įgavo tiek simbolinėje literatūroje, tiek ir charakteringų kraštovaizdžio atpažinimo ženklų formose. Literatūrinė metafora daugiausia rėmėsi tipiškais gamtinio ir kultūrinio Rytų Prūsijos kraštovaizdžio elementais. Paprastai būdavo lyriškai apdainuojamos Mozūrijos ežerų ir Nemuno gelmės, ypatinga Kuršių nerijos gamta, Mozūrijos miškų paslaptingumas (Johannisburgo (lenk. *Pisz*) giria, Romintos giria) ir nuo Sembos pakrantės bei Vyslos žiočių atsiveriančios beribės jūrų platybės. Visi tie nuostabūs gamtos kampeliai yra „mūsų“ – vaikų ir jaunimo, kuriems tėviškės pažinimo vadovėliai buvo skirti. Kraštovaizdžio akcentų savumas buvo natūralus. Juos buvo galima pamatyti kasdien, einant į mokyklą ar per iškylas. Tad jie patvirtino, kad tėviškė yra artima ir kartu ypatinga. Kartu vietinis savitumas buvo suvokiamas „vokiškos tėvynės“ perspektyvoje. Vietinės tėviškės neįprastumą gimtosios gamtos fone pabrėžė nuostabūs pėdsakai žmogiškosios kultūros, kurią kūrė vokiečių riteriai, dvasininkai, kunigaikščiai ir architektai. Populiarusis Friedricho Dewischeito sukurtas Mozūrijos „himnas“ „Masurenlied“ buvo publikuojamas toli gražu ne vien tik kiekviename pietinės Rytų Prūsijos dalies tėviškės pažinimo vadovėlyje:

¹⁷ Cit. pagal: HARTUNG, W. „Das Vaterland als Hort vom Heimat“. Grundmuster konservativer Identitätsstiftung und Kulturpolitik in Deutschland. In *Antimodernismus und Reform...*, S. 119 ir kt.

¹⁸ FUNK, A. Op. cit., S. 45.

Wild flutet der See,
 Drauf schaukelt der Fischer den schwankenden Kahn.
 Schaum wälzt er wie Schnee
 Von grausiger Mitte zum Ufer hinan.
 Wild fluten die Wellen auf Vaterlands Seen, wie schön!

O tragt mich auf Spiegeln zu Hügeln,
 Masovias Seen!
 Masovialand, mein Heimatland,
 Masovia lebe, mein Vaterland!

Pašėlusiai srūva ežeras,
 Žvejys sūpuoja ant jo svyruojančią valtį.
 Jis varto purslus kaip sniegą
 Iš šiurpauš [ežero] vidurio plaukdamas į krantą.
 Pašėlusiai srūva Tėvynės ežerų bangos, kaip gražu!

O neša mane paviršiumi į kalvas,
 Mazovijos ežerai!
 Mazovijos žeme, mano tėviške,
 Gyvuok Mazovija, manoji Tėvyne!

Tame beveik neliestame ežerų ir girių kraštovaizdyje derėjo raudoni Vokiečių ordino pilių ir bažnyčių bokštai – civilizacinės vokiečių misijos Rytuose simboliai. Ypač mėgstami buvo Marienburgo (lenk. *Malbork*) ir Heilsbergo (lenk. *Lidzbark Warmiński*) pilių bei Frauenburgo (lenk. *Frombork*) katedros motyvai. Pagal ministerijos nurodymus, gimnazijos privalėjo kas mėnesį rengti vadinamąsias „turistinių žygių dienas“ (*Wandertage*) – klasės iškylas, dažniausiai į artimiausias apylinkes arba įdomiausias Rytų Prūsijos provincijos vietas. Be to, mokyklose veikė sporto draugijos ir gimnastikos būreliai, kurie po pamokų rengė jaunimo susitikimus ir iškylas. Kartą per metus vyko iškilminga vadinamoji Rytų Prūsijos „tėviškės savaitė“ (*Heimatwoche*), skirta vyresniojo amžiaus jaunimui¹⁹. Patriotinis auklėjimas per turistinius žygius ir sportą buvo propaguojamas ir per Rytų Prūsijos jaunimo spaudą: *Jung-Ostpreußen. Zeitschrift für Ostpreußens Jugend; Das junge Ostpreußen. Organ der Akademischen Gruppe für den Heimatdienst in Ostpreußen; Das junge Volk; Junge Ostmark*, taip pat per nedidelio tiražo, bet populiarią spaudą, kaip antai, *Der Wandervogel. Alpreußisches Gaublatt*. Periodinis leidinys *Jung-Ostpreußen* keliauti ragino šitaip: „Keliauti reiškia gyventi! Vokiečių jaunime, neapleisk savo meilės gamtai ir kelionėms. Kieno širdis kupina džiaugsmo, kas išgyvena skausmą ir rūpesčius, gali švęsti tik atviroje erdvėje, nes tik ten jis pasisems vilties ir sustiprins savo dvasią. [...] Tėviškę iš tikrųjų mylėsi tik tuomet, kai gerai ją pažinsi. O dalyvaudamas turistiniuose žygiuose, suartėji su ja, tiesiog gali paliesti ją ranka. Tokių žygių metu ji žvelgia į mus savo ištikimomis akimis, laimindama mūsų veiksmus.“²⁰

Keliavimas pėsčiomis, sportavimas ir fizinis lavinimas tapo patriotine pareiga tėvynei. Iki „šventųjų“ nacionalinių simbolių rango dažnai buvo iškeliami ir paskiri objektai, kaip antai, Marienburgo pilis ar Tanenbergo mūšiui skirtas paminklas. Marienburgas buvo vertinamas ne tik kaip nuostabus Vokiškųjų Rytų architektūros pavyzdys, kur kas labiau jis buvo vokiečių triūso ir didybės alegorija, vokiškumo Rytuose simbolis²¹, „nacionalinė šventenybė prie Nogato“²².

Būdingas iliustracinis motyvas buvo generolo feldmaršalo Paulio von Hindenburgo atvaizdas Marienburgo pilies fone. Sąmoningas jo siejimas su 1410 m. Žalgirio mūšiu ir Vokiečių ordinu pabrėžė tikėjimą vokiečių galia ir vokiečių tautos didybe²³.

Ypač tinkama Rytų Prūsijos kraštovaizdžio žavesio pristatymo forma tapo tarpukariu masiškai leisti turistiniai vadovai. Jie buvo adresuojami tiek atvykėliams iš Vokietijos „tolimųjų vakarų“, tiek ir vietiniams Rytų Prūsijos gyventojams, ypač jaunimui. Jau 1917 m. provincijos oberprezidentas Friedrichas von Bergas vieno iš populiariausių vadovų po Rytų Prūsiją prakalboje rašė,

¹⁹ Eine ostpreussische Heimatwoche. *Jung-Ostpreußen*, April 1921, Nr. 7–8.

²⁰ Wandern. *Jung-Ostpreußen*, 15. Juni 1920, Nr. 11–12.

²¹ Marienburg. *Jung-Ostpreußen*, Februar 1922, Nr. 3–4.

²² Das Nationalheigtum an der Nogat. *Jung-Ostpreußen*, 5. Februar 1920, Nr. 3; plg. WILLI, B. Die geistige Marienburg. *Junge Ostmark*, 1925, Folge 1, S. 4–5.

²³ FISCHER, P. *Bei Tannenberg 1914 und 1410. Die Schlacht bei Tannenberg-Grünfelde am 15. Juli 1410, die Schlachten bei Gilgenburg-Hohenstein-Ortelsburg (Schlacht bei Tannenberg) 27., 28., 29. August 1914*. Lissa i. P., 1915.

kad dėl karinių nesėkmių „atsirado vokiškasis jausmas, kad jau nebesame vieni, atskirti nuo likusios Vokietijos. Esama tvirto, pastovaus meilės ir supratimo tarp mūsų ir likusios valstybės dalies tilto.“²⁴ Paulis Landau, turistinio vadovo autorius, reiškė viltį, kad netikėtas susidomėjimas išaugs į „meno ir gamtos lobių paieškų stebuklą“, kuris mums leis „atskleisti vokiškosios provincijos perlus“²⁵.

Iškart po karo buvo pradėta statyti jaunimo nakvynės namų tinklą, kad juose galėtų apsistoti kuo daugiau keliautojų. Karo impulsas šiuo atveju turėjo didelę reikšmę. Iki tol jaunimo nakvynės namų tinklas buvo menkas. Alenštaine populiarus ir nepaprastai aktyvus regioninės kultūros puoselėtojas burmistras Georgas Zülchas suformulavo pagavų šūkį: „Norintys kovoti už savo tėviškę pirmiausia turi ją pažinti. Todėl keliaukime! Todėl statykime nakvynės namus turistaujantiems jaunimui!“²⁶ 1918 m. buvo įkurta Pietinės Rytų Prūsijos susisiekiimo sąjunga (*Verkehrsverband für das südliche Ostpreußen*), kuri užsiėmė turizmo po Mozūriją ir Varmiją populiarinimu. Po metų buvo galima paskelbti, kad Rytų Prūsijos pietuose sukurtas jaunimo nakvynės namų skyrius. 1920 m. panaši organizacija buvo įsteigta Rytų Prūsijos šiaurėje. 4-ajame dešimtmetyje jau veikė 63 tokie nakvynės namai, juose buvo apsistoję per 32 000 žmonių, be to, nuolat daugėjo „keliautojų iš Reicho“, kurių skaičius 1928 m. pirmąkart perkopė 50 % visų, gyvenusių Rytų Prūsijos jaunimo nakvynės namuose²⁷. Keliaujančių po Rytų Prūsiją entuziastų vis daugėjo. Tai skatino ne tik vietiniai karštuoliai, pavyzdžiui, „keliaujančių paukščių“ dvasia gyvenusi Alenštaino mokytoja Else Wölk ar Karaliaučiaus nakvynės namų įkūrėjas Paulis Stettineris, bet ir atvykėliai iš kitų Vokietijos dalių. Kupinas užsidegimo Fritzas Günteris iš Aukštutinės Silezijos, vienas iš Rytų Prūsijos „nakvynės namų judėjimo“ kūrėjų, pakviestas dirbti mokytoju Alenštaino „aukštojoje realinėje mokykloje“, rašė apie savo pionierišką iškylos po Mozūriją: „Išgyvenau tūkstančio ežerų šalį, miestus ir kaimus, kurių bažnyčios ir pilys liudijo septynių šimtmečių trukmės vokiečių kultūrinę veiklą, nuo Kernsdorfo aukštumos galėjau matyti Tanenbergo mūšio lauką, apie kurį man bylojo didžiulė daugybė aukštų kryžių karo kapinėse, prie Vyslos galėjau pamatyti „kraujuojančią sieną“ su čia beprasmiškai demontuotu Münsterwalderio tiltu per upę. Grįžau, kad kupina susižavėjimo širdimi imčiausi darbo, siekdamas jauniems keliautojams iš vakarinės vokiškosios tėvynės dalies suteikti galimybę išgyventi tai, ką patyriau aš.“²⁸

Tokie ir panašūs žodžiai per jaunimui skirtą spaudą, „propagandą iš lūpų į lūpas“ pasiekdavo vis platesnius skaitytojų ir klausytojų sluoksnius. Vietinis jaunimas pasitenkindavo trumpesnėmis išvykomis, o jaunimas iš Vokietijos gilumos rengdavo dviejų–keturių dienų trukmės iškylos, į kurių maršrutus buvo įtraukiamos kelionės traukiniu ir laivų reisai. Taip viena išvyka su nelengvu persikėlimu per Lenkijos „koridorių“ leisdavo pažinti Rytų Prūsijos kraštovaizdžio įvairovę. Mokiniais ir mokytojams tapo įprasta bendrai rašyti kronikas. Jos įamžindavo patirtus išpūdžius ir išgyventus nuotykius²⁹. 4-ajame dešimtmetyje jau būta keliolika profesionaliai parengtų pėsčiųjų žygių maršrutų 7–21 dienos trukmės kelionėms „nuo vieno nakvynės namų iki kitų“³⁰. Dienos žygio pėsčiomis

²⁴ LANDAU, P. *Ostpreußische Wanderungen: Bilder aus Krieg und Frieden*. 2., verm. Aufl. Berlin, 1917, S. 7–8.

²⁵ Ibid., S. 205.

²⁶ HEINECKE, P.; MENHERT, A. *Das Jugendherbergswerk im deutschen Osten* (Schriftenreihe für die Ost-West-Begegnung. Kulturheft 41). Düsseldorf, 1962, S. 78.

²⁷ Ibid., S. 90, 102, 114; *Ostpreußen* (Die Deutschen Heimatführer, Bd. 22). Berlin, [1942], S. 55.

²⁸ HEINECKE, P.; MENHERT, A. Op. cit., S. 80.

²⁹ Pavyzdžiui: KALWEIT, [W.]. *Mit rheinischen Jungen durch die Ostmark*. [s. l.], 1930 (mašinėraštis saugomas Valstybinėje bibliotekoje Berlyne).

³⁰ *Von Jugendherberge zu Jugendherberge durch Ostpreußen*. Berlin, 1936, S. 55-90; *Grieben Grenzlandführer für die wandernde Jugend: Ostpreußen*. Hrsg. von F. TAEUBER. Berlin, [1931], S. 67-86.

ilgis buvo nuo kelių iki 30 kilometrų. Žygių metu grynai kraštotyriniai elementai (didelio kilometražo žygiai senovės paminklams ir įdomiems gamtos kampeliams aplankyti) buvo derinami su skautizmui būdingomis formomis (laužai, muzikos vakarai) ar seminarų tipo susitikimais (paskaitos kraštotyros temomis, susitikimai su „įdomiais žmonėmis“).

Po karo legendomis apipintas „keliaujančių paukščių“ judėjimas Rytų Prūsijoje ėmė greitai populiarėti. Jį išgarsino ne tik jau minėta Else Wölk, bet ir žinomiausias asmuo tarp Rytų Prūsijos dailininkų ir literatų – Robertas Budzinskis, kuris, be kita ko, buvo daugkart atnaujintų smagių istorijėlių „Rytprūsių atradimas“ (*Die Entdeckung Ostpreußens*) autorius. Autoritetų paramos reikėjo norint įveikti tradicinį nepasitikėjimą ir stereotipinį jaunimo suvokimą per lengvabūdiškumo ir malonumų siekimo prizmę. „Keliamųjų paukščių“ judėjimas XIX a. pabaigoje gimė kaip priešprieša sumaterialėjusiam suaugusiųjų gyvenimo stiliui, ypač dideliuose miestuose. Atitrūkti nuo sukomerualėjusio pasaulio monotonijos galėjo padėti tik „tyras“, nesavanaudiškas kartos ryšys, bendro išsvermingumo ugdymas per ilgas keliones pėsčiomis. Tikro gyvenimo, draugystės puoselėjimo, sąryšių su sumaterialėjusiais dideliais centriniais miestais atsisakymo simboliu tapo neliesta gamta. Būtent bendraujant su gamta buvo galima atrasti tikrąsias vertybes ir įgauti jėgų kurti naują, geresnį gyvenimą. Jaunimas neketino kovoti su tradicinėmis vertybėmis, šeima ir t. t., jie tik ieškojo laisvės ir savirealizacijos. Iš esmės konservatyviai nusiteikusiame Rytų Prūsijos visuomenėje tas jaunimo savarankiškumas kėlė nerimą ir nepasitikėjimą visu judėjimu. Apskritai vadinamuosiuose lizduose, tai yra improvizuotose pastogėse arba kieno nors namuose, leidžiami vakarai ir savarankiškos grupinės kelionės kėlė tėvų, ir ne tik merginų tėvų, nerimą³¹. Rytų Prūsijos kaimo vietovėse gyvenę „keliaujantys paukščiai“, kitaip nei miestiečiai, dažnai turėdavo atsisakyti savaitgalio kelionių, nes turėjo papildomai dirbti laukuose. Vis dėlto nepaisant šių, taip pat ir organizacinių, sunkumų 1920 m. pavyko sukurti Rytų Prūsijos „keliaujančių paukščių“ sritį (*Gau*). Ją sudarė keliolika grupių, be kita ko, iš Hohenštaino (vok. *Hohenstein*, lenk. *Olsztynek*), Ragainės, Olecko, Luko (vok. *Lyck*, lenk. *Elk*), Lėciaus (vok. *Lötzen*, lenk. *Giżycko*) ir mažesniu aktyvumu pasižymėjusios Karaliaučiaus, Bartenšteino (vok. *Bartenstein*, lenk. *Bartoszyce*), Marienverderio (vok. *Marienwerder*, lenk. *Kwidzyn*) grupės³². Tiesa, kaip ir kitur Vokietijoje, gausumu judėjimas nepranoko mito, kuris buvo apie jį susidaręs. „Romantiškumas“, „laisvė“, „nuotykis“ – tai buvo šūkiiai, kurie magiška galia veikė šimtus prijaučiančiųjų ir kūrė teigiamą judėjimo įvaizdį jame nedalyvavusiems. Iš čia ir kilo nepaprastas „keliaujančių paukščių“ populiarumas³³.

Kelionės ir kitos aktyvios jaunimo veiklos formos buvo svarbios ir Rytų Prūsijos tautinių mažumų – lenkų ir lietuvių – auklėjimo sudedamosios dalys. Būta netgi tam tikros konkurencijos savinantis nacionalinius kraštovaizdžio archetipus. Šis procesas palietė su „vokiškąja misija Ry-

³¹ [BESELIN, G.] *Wander-Vogel in Ostpreußen* [s. l.], [1967] (rankraštis saugomas *Archiv der Deutschen Jugendbewegung*, Burg Ludwigstein], S. 3–4.

³² Ibid., S. 27-31. Plg. SIEMERING, H. *Die deutschen Jugendverbände: ihre Ziele, ihre Organisation sowie ihre neuere Entwicklung und Tätigkeit*. Berlin, 1931.

³³ Mitas buvo tik viena *Wandervogel* veiklos kryptis, kartais pridengianti vidinius nesutarimus, kovą dėl vadovavimo ir pan. Apie demitologizacijos bandymus, be kitų, žr.: HEPP, C. *Avantgarde: Moderne Kunst, Kulturkritik und Reformbewegung nach der Jahrhundertwende* (Deutsche Geschichte der neunten Zeit vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart, 4514). 2. Aufl. München, 1992. Vertybių sistemos subyrėjimo ir naujos jaunimo kolektyvinės tapatybės kūrimo tema, be kitų, nagrinėjama: „Mit uns zieht die neue Zeit“. *Der Mythos Jugend*. Hrsg. von T. KOEBNER, R.-P. JANZ, F. TROMMLER. Frankfurt am Main, 1985; BOHNENKAMP, H. *Jugendbewegung als Kulturkritik*. In *Kulturkritik und Jugendkult*. Hrsg. von W. RÜEGG. Frankfurt am Main, 1974, S. 23-37; LAQUEUR, W. *Die deutsche Jugendbewegung. Eine historische Studie*. Köln, 1962. Apskritai apie jaunimo judėjimo organizaciją Vokietijoje tarpukariu žr. BÖHNISCH, L.; GÄGLER, H. *Jugendverbände in der Weimarer Zeit*. In *Handbuch Jugendverbände. Eine Ortsbestimmung der Jugendverbandsarbeit in Analysen und Selbstdarstellungen*. Hrsg. von L. BÖHNISCH, H. GÄGLER, T. RAUSCHENBACH. Weinheim / München, 1991, S. 49-57.

tuose“ susijusias Vokiečių ordino laikų pilis. Vieno iš Alenštaine leidžiamo dvisavaitinio periodinio leidinio, skirto lenkų jaunimui Vokietijoje, *Życie Młodzieży* („Jaunimo gyvenimas“), vinjetė vaizdavo tris Alenštainui būdingus pastatų kontūrus: neorenesansinės rotušės, gotikinės Šv. Jokūbo bažnyčios ir Vokiečių ordino valdymo laikais pastatytos kapitulos pilies. Į ją žvelgė šviesiaplaukė jaunuolių pora, kurių drabužiai akivaizdžiai priminė lenkų liaudies drabužius. „Lenkiška“ tapo ir pilis, nes švito viltis, kad „tėvynė prisikels“, kaip ir 1920 m. lenkiškosios Varmijos himno posme:

Olsztyński zamek stary	Senoje Olštyno pilyje
Krzyżactwa mieścił ród,	Gyveno kryžiuočių giminė,
Dziś polskie tam sztandary	Šiandien ten lenkų vėliavos
I odrodzenia cud.	Ir atgimimo stebuklas.

Tas pats laikraštis siūlė lenkinti tradiciškai ir teisiškai funkcionuojančius ir vartojamus vokiškus vardus ir pavadinimus. Pavyzdžiui, Frauenburgas (lenk. *Frombork*) esą turėjęs seniau vadinėtis *Paniengród* arba *Niewieścín* (vokiškąjį pavadinimą „Moterų pilis“ čia bandyta išversti į lenkų kalbą), o jame stovinti katedra dabar tapo „monumentaliosios Baltijos architektūros“ pavyzdžiu. Pats miestas „kaip Romos katalikų bažnyčios Rytų Prūsijoje metropolija turi giliau įsirežti į mūsų atmintį“³⁴. Tad buvo galima vienareikšmiškai suprasti, kad miestas, „vokiečių pavadintas Frauenburgu“, turėjo lenkiškas šaknis ir, tiesą sakant, išskyrus tą svetimą vardą ir „evangelikų bažnyčios bokštą, kurį pastatė evangelikų bendruomenė, atsiradusi tik po 1-ojo Lenkijos padalijimo, kai Varmija atiteko Prūsijai“, neturėjo nieko bendro su vokiškumu. Vis dėlto materialinės kultūros motyvas dažniausiai užleisdavo vietą gamtinio kraštovaizdžio žavesiui – „sidabrinės Alnos vandenims“, Mozūrijos ežerams ir miškams, kurie tapo susijungimo su tėvyne ilgesio metafora³⁵.

Būdavo ir taip, kad vokiečiai išnaudodavo tradicinius „ne savo“ simbolius, paversdami juos čiabuviškumo ženklais. Būtent taip savitu vokiškuoju vaizdiniu tapo Rambyno kalnas su visa jo mitine istorija, siekiančia pagonybės laikus. Tas kalnas „nuo amžių“ buvo šventa Prūsijos lietuvių kulto vieta. Vėliau, kai po Pirmojo pasaulinio karo kartu su gabalu Rytų Prūsijos buvo atskirtas nuo Vokietijos, Rambynas tapo simboline, pagrindine lietuvių nacionalinio judėjimo organizacijų susitikimo vieta. Ir tam visiškai netrukdė tai, kad su kalva susijusi simbolika buvo lygiai artima ne tik į vokiškumą linkusiems Prūsijos lietuviams, bet ir vokiečiams, kurie žavėjosi lietuvių folkloru, papročiais ir kultūra. Pagaliau juk lietuvių kultūros skatinimas Rytų Prūsijoje iš vokiečių pusės siekė bent XIX a. vidurį: prisiminkime garsųjį etnografą ir folkloristą Georą Sauerweiną. *Jung-Ostpreußen* puslapiuose iš atminties gelmių buvo iškeliamas be tik „šventojo kalno“ žavesys, bet ir pasakas primenantys pagonybės laikų padavimai. Buvo stengiamasi atskleisti mozūrų tikėjimo, prietarų ir legendų pasaulį. Viena iš tradicinių mozūrų švenčių tapo Joninės, kurios buvo pateikiamos kaip senas mozūriškumo įsišaknijimo pagonybės papročiuose pavyzdys³⁶.

Bendravimas su gamtiniu kraštovaizdžiu ir dvasiniu palikimu buvo ne tik kraštotyrinio pobūdžio. Panašiai kaip vokiečių dauguma, tautinių mažumų atstovai kelionėse irgi ieškojo savojo tautinių šaknų bendrumo su liaudimi, tarp kurios gyveno ir su kuria, nepaisant kultūrinių skirtumų, juos turėjo sieti nematomi kraujo bendrystės saitai. Kunigas Alfonsas Mańkowski, populiarus lenkų kultūros įkvėpėjas, Pomeranijos ir Rytų Prūsijos regioninės istorijos tyrinėtojas, turistiniame vadove po didžiuosius Mozūrijos ežerus, išleistame dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą, rašė šitaip:

³⁴ Paniengród, Niewieścín, Frombork. *Życie Młodzieży*, 1925, Nr. 20.

³⁵ Plg. samprotavimus: SWAT, T. *Polska pieśń patriotyczna na Warmii w latach 1772-1939* (Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Nr. 91). Olsztyn, 1982.

³⁶ Rombinussagen. *Jung-Ostpreußen*, 1921, Nr. 13–14; DAMERAU, G. Masurischer Volksglaube. *Jung-Ostpreußen*, 1922, Nr. 11–12. Tekstus papildė Paulos Staschus-Floeß piešiniai.

„Bet knyginės žinios, kad ir pačios išsamiausias, dar nesukuria deramo krašto ir žmonių, kuriuos trokšti pažinti, paveikslas. Svarbus jų papildymas yra kelionės. Tik mūsų kraštovaizdžių fone, asmeniškai susidūrus su liaudimi ir pradėjus su ja kalbėtis, gali suprasti jų dvasią, jų siekius ir požiūrius, idėjų, kurias jie naudoja savo protinėje veikloje, esmę ir apimtį [...] pamatyti, kiek liaudis dar yra mūsų.“³⁷

Savo „etnografiniais“ svarstymais A. Mańkowski norėjo keliautojams „iš Lenkijos“ priartinti nepažįstamą „lenkų liaudies šaką“ – mozūrus. Nacionalinio kelrodžio funkciją jam atliko kalbos, papročių ir katalikybės pėdsakų evangelikų apeigose bendrumas. Rytų Prūsijos lenkams dėl suprantamų priežasčių savosios tapatybės paieškų esmė tapo „bendrumas su Motina tėvyne“, tai yra su naująja Lenkijos valstybe. Tačiau sutikto čekų keliautojo iš Stanisławo Ossowskio pasakojimo pavyzdžiu nepasiekė niekas. Pėsčiųjų turizmą pakeitė ratuotos kelionės į lenkų šlovės vietas, pasižymėjusias išskirtinumu nacionalinėje kultūroje. Dažniausiai tame kelyje atsirasdavo Varšuva, Krokua, Čenstakava, o mozūrams – ir Tešino Silezija. Be to, buvo propaguojami Lenkijos ekonomikos laimėjimai Aukštutinėje Silezijoje ir Gdynėje. Trumpesnės kelionės siekė pasienio teritorijas, jų metu dažnai būdavo susitinkama su lenkais tėvynėje. Panašiai ir vokiečiai vykdavo į pasienio rajonus tik siekdami susitikti su vokiečių tautinės mažumos Lenkijoje atstovais³⁸. Kelionių į „Motiną tėvynę“ organizavimas buvo viena pagrindinių Lenkijos jaunimo draugijų užduočių. Tą veiklą globojo ir pagelbėjo ją organizuoti Lenkiškų katalikų mokyklų draugija Varmijoje ir Rytų Prūsijos jaunimo draugijų sąjunga, po 1933 m. prie jų prisijungė ir skautija³⁹. Kiek kita dvasia, nors kupinas tokių pačių idėjų kaip ir A. Mańkowski, buvo dar vienas lenkų kalba išleistas turistinis vadovas, kurį parašė populiariausias lenkų kraštotyriminkas Mieczysławas Orłowiczus⁴⁰.

„Forpostas“, arba kraštovaizdis, ginantis savitą tapatybę

„Norime joti į Rytus...“ (*Nach Ostland wollen wir reiten*) – bent jau šis senosios Vokiečių ordino giesmės fragmentas, įpintas į garsų Agnesės Miegel eilėraštį „Tenai, anapus Vyslos“ (*Über der Weichsel drüben*), o kartais ir ištisas eilėraštis, lydėdavo beveik visus Rytų Prūsijos turistinius vadovus. Šio eilėraščio „herojai“ yra medžiai, miškas, kalnai, taip pat namas, pilis, bažnyčia. Tie herojai įsamenina „linaplaukę tėviškę“, kuri visiems yra mylimiausia motina, maitinanti savuosius vaikus, kenčianti kartu su jais ir liūdinti dėl jų mirties už tėvynę. Svetimi balsai, giedantys „Lenkija dar nepražuvo“ (*Noch ist Polen nicht verloren*, lenk. orig. *Jeszcze Polska nie zginęła*), nori užmigdyti „Motinos tėvynės“ budrumą, todėl eilėraštis baigiasi dramatišku šūksniu, nukreiptu „Tenai, anapus Vyslos“ ir prašančiu išgelbėti nuo „nugrimzdimo“. Šūksnio adresatas yra „Vokiečiai, šventasis kraštas, / Tėvynė!“ Dramatiškiausia eilėraščio kulminacija yra mirtis už tėvynę, skausmas dėl prarastų vaikų. Kraštovaizdis vaidina fono vaidmenį, bet kaip tik dėl viso to, kas mus supa, artėjančio pavojaus dramtizmas dar sustiprėja. Juk praradus tėviškę, gali išnykti ir mums artimi vaizdai – medžiai, miškas...

³⁷ MAŃKOWSKI, A. *Z nad jezior mazurskich. Wspomnienie z wycieczki krajo- i ludoznawczej*. Poznań, 1912, s. 5; pgl. Wycieczka młodzieży powiślańskiej do Polski. *Życie Młodzieży*, 1925, Nr. 20.

³⁸ Medžiagą apie keliones į Lenkiją ir iškylų į pasienio rajonus judėjimą žr. Naujųjų aktų archyve, Marienverderio ir Alenštaino konsulatų aktuose.

³⁹ GAŚIOROWSKI, A. Harcerstwo polskie na Warmii w latach 1920-1939. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1973, Nr. 4, s. 363-412; GAŚIOROWSKI, A. *Młodzież polska Prus Wschodnich 1919-1939*. Olsztyn, 1989.

⁴⁰ ORŁOWICZ, M. *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii* [1923]. Oprac. G. JASIŃSKI, A. RZEMPOŁUCH, R. TRABA. Olsztyn, 1991.

Po Pirmojo pasaulinio karo Rytų Prūsijoje tėviškės pažinimas buvo pakeltas į nacionalinės parigios rangą. Iš provincijos gyventojų vokiečių buvo reikalaujama pažinti gimtąsias vietas, o jų giminaičiai iš vakarinės Vokietijos turėjo čia rasti senovines vokiškumo šaknis. Ir vieni, ir kiti šitaip turėjo mokytis mylėti tėvynę, ugdyti patriotizmą. Kelionių po įdomiausių Rytų Prūsijos kampelių reiškinys nebuvo naujas. Tą daryti ragino dar XIX a. vidurio turistiniai vadovai, nors dar ilgai Rytų Prūsija liko „*užsieniu*, kurį *Reiche* jau priskyrė Rusijai“⁴¹. Laikui bėgant, susidomėjimas Kuršių nerija, Karaliaučiumi ir Mozūrija vis augo, tačiau Rytų Prūsija tebebuvo tolimesnė Vokietijos periferija arba „vien tik atsitiktinių aplinkybių sutapimo *Fata Morgana*“⁴². Tikrasis jos atradimas įvyko ne dėl paties kraštovaizdžio, o dėl 1914 m. įvykių. Pirmiausia provinciją žaibiškai užėmė Rusijos kariuomenė, paskui įvyko trys Vokietijos armijos kampanijos su efektinga mūšio ties Tanenbergu pergale, ir tai patraukė visuomenės dėmesį.

1925 m. jaunimo periodinio leidinio *Das junge Volk* puslapiuose autorius iš *Wandervögel* aplinkos apie Rytprūsius rašė: „O, žeme, begalinių miškų, žaliųjų kalvų, paslaptinai ošiančių ežerų, kiek vokiečių pažinojo tave anksčiau! Kaip retai išvysdavome svetimo keliautojo veidą, kai didesnės ar mažesnės mūsų grupės per tave žygiuodavo, ir kaip mes džiaugdavomės tais susitikimais. Su koku baikštumu buvo žiūrima į mus, kai eidavome per pamirštus miškų kaimelius. Šiandien jau yra visiškai kitaip, ir kasmet šimtai keliautojų traukia pas tave pasigėrėti tavuoju grožiu.“⁴³

Motyvacija keliauti ir pirmasis, dar karo metais Paulio Landau parašytas, turistinis vadovas radosi iš poreikio pagilinti bendrumo jausmą ir ryšį su tėviške ir su visa tėvynė. Karas staiga priminė, kad egzistuoja „pamirštoji“ provincija, ir sužadino ryšį su „likusia“ vokiečių tautos dalimi jausmą. Karas pavertė Rytų Prūsiją ir jos gyventojus tikrojo patriotizmo, tikrosios vokiškosios laikysenos pavyzdžiu⁴⁴. Tad nacionalinės atminties vietas tapo nuolatiniais turistinių vadovų elementais: tarp jų šimtai kapinių su monumentalioju Tanenbergo mūšio paminklu priešaky. Jau 1916 m. Štutgarte (vok. *Stuttgart*) buvo paskelbtas pirmasis turistinis vadovas po kovų su Rusijos armija vietas⁴⁵. Nuo to laiko visuose vėliau išleistuose leidiniuose buvo dedami specialūs maršrutai palei 1914–1915 m. kovų fronto liniją⁴⁶, o Tanenbergo mūšio paminklo statybos vadovybės iniciatyva Otto Ewertas parašė specialų kelionių vadovą po atminties vietas, susijusias su Tanenbergo mūšiu⁴⁷. Kovų vietos buvo stipriai akcentuojamos kiekviename vėliau išėjusiame turistiniame vadove. Kartu su laukine, paslaptiną gamta būtent didvyriško gynimosi nuo Rusijos kariuomenės pėdsakai ir tradicinės Vokiečių ordino laikų pilys tapo nuolatiniais ir populiariausiais Rytų Prūsijos simboliais. Tie simboliai nurodė į Rytų Prūsijos tradicijos tęstinumą, didvyriškumą ir meilę tėviškei ir tėvynei. Tokios meilės reikšmę viename iš populiariausių turistinių vadovų po Rytų Prūsiją turbūt

⁴¹ LANDAU, P. Op. cit., S. 14-15.

⁴² ROSENKRANZ, K. *Königsberger Skizzen*. Danzig, 1842.

⁴³ *Das junge Volk*. Zeitschrift des Jungen Deutschland / Grenzlandblatt deutscher Jugend, 1925, Folge 6, S. 160-161.

⁴⁴ Ibid., S. 164-171.

⁴⁵ *Kriegsfahrten nach Ostpreussen: mit besonderer Berücksichtigung von Masuren. Reiseplan für Sommer 1916*. Stuttgart, [1916].

⁴⁶ SIMONEIT, M. *Die Masurischen Seen. Reiseführer*. 2. Aufl. Lötzen, 1927; *Ostpreußen. Danzig. Memelgebiet* (Meyers Reisebücher). Leipzig, 1931; *Griegen Grenzlandführer für die wandernde Jugend: Ostpreußen*. Hrsg. von F. TAEUBER. Berlin, [1931]; ZIPPEL, H. *Das schöne Ostpreußen* (Mit Rucksack und Nagelschuh, Heft 21). Berlin, 1933; *Ostpreußen* (Die Deutschen Heimatführer, Bd. 22). Berlin, [1942]; SKIBBE, B. *Das südliche Ostpreußen. Ein Reisehandbuch*. Allenstein, [1927]; HOFFMANN, B. *Masuren. Ein Wegweiser durch das Land der tausend Seen*. Königsberg, [1937]; *Von Jugendherberge zu Jugendherberge durch Ostpreußen*. Berlin, 1936; BUCHHOLTZ, H. *Masuren. Eine deutsche Landschaft in Ostpreußen*. Königsberg, [1940]; *Das schöne Masuren*. Mit einem Vorwort von F. KUDNIG. Lötzen, [1932].

⁴⁷ EWERT, O. *Tannenbergschlacht, Heldenfriedhöfe, Tannenbergs-Nationaldenkmal, Gräber-Verzeichnis, Denkmalstadt Hohenstein und ihre schöne Umgebung*. Hohenstein, [1932].

tiksliausiai nusakė Maxas Simoneitas: „Iš tiesų tarnystė tėviškei, savo kuklia forma turinti išvesti prie meilės tėviškei ir Tėvynei, nuo primityvių abstrakčios ideologijos aukštumų turi nusileisti į žemiškąją konkrečių veiksmų sferą, veiksmų, kurie, pripildyti Tanenbergo didvyrių dvasios, leistų mažai Mozūrijos žemei tapti svarbiu Didžiosios Vokietijos tėvynės elementu. Savąsias ribas čia turi rasti ir nacionalistinė Lenkijos ideologija! [...] Į mūsų Tėvynės širdį nukreiptas kvietimas aplankyti Mozūriją šiandien nebeturi būti grindžiamas vien nepakartojamu grožiu ir savitu ypatumu. Tačiau kvietimas suskambėti privalo, nes pats vokiškiausias miškų ir ežerų kraštas kaip nepaprasto vokiečių didvyriškumo kapas turi tapti svarbiu vokiečių šventųjų vietų lankymo taikiniu. Kiekvienas, tamsiajame miške prie Tanenbergo didvyrių kapų šiandien svajojantis, tapęs nepaprastuoju ju protėviu, žino, kad nesuvokiamu grožiu šių šventų vietų istorija yra rūpestingai saugoma vokiškosios „Miegančiosios Gražuolės“. [...] Norime nuvesti vokiečių keliautoją ten, kur laimė jam suteiks nuolankumas.“⁴⁸

Sunku tiksliai pasakyti, nuo kada Rytų Prūsiją viešojoje nuomonėje imta laikyti paskutiniu vokiškumo Rytuose forpostu (*Bollwerk*). Tik Tanenbergo mūšis ir Rusijos kariuomenės išstūmimas neabejotinai sustiprino jausmą, kad toji provincija vokiečių tautai atliko ypatingą misiją. Populiariame turistiniame vadove iš serijos „Su kuprine ir sportbačiais“ (*Mit Rucksack und Nagelschuh*) vienu ypu yra išvardytos asociacijos, kurias kelia Rytų Prūsijos pavadinimas: „Tūkstančio Mozūrijos ežerų bangų žaismas“, „Didžiulių girių šlamėjimas“, „Baltijos jūra čia atsimuša į išdaužytus pakrantės skardžius“. „Ir žvanga joje [Rytų Prūsijoje – R. T.] nuo žingsnių besiginančių riterių, kurie prieš septynis šimtus metų grąžino šias nuo seno germaniškas žemes vokiškumui, pastatė pilis, įkūrė miestus, sukūrė vokiečių kultūrą. [...] [Rytų Prūsija – R. T.] Rytuose tapo paskutiniu ir vieninteliu vokiškumo forpostu, apsuptu iš visų pusių priešišku slaviškų tautų!“⁴⁹

Mirties „už tėviškę ir Tėvynę“ (*für Heimat und Vaterland*) garbinimas tapo esminiu Rytų Prūsijos publicistikos elementu. Todėl kareivių kapinių priežiūra irgi tapo visuotiniu „vokiečių tautos širdies poreikiu“ ir kartu „šventąja tautine pareiga“⁵⁰. Rytų Prūsijos kapinės buvo kitokio plano, neturėjo klasikinių formų, kokias galima išvysti, pvz., Vakarų Galicijos karių kapuose. Ten, nors kapinių formų įvairovė buvo didelė, vis dėlto dominuoja (80 % mažų ir paprastų kapinių) klasikinis planas, paremtas simetrijos ir ašių principais⁵¹. Kalbant Maxo Dehnen žodžiais, „Didžiausias Rytų Prūsijos didvyrių kapų žavesys tas, kad jos natūraliai įkomponuotos į kraštovaizdį. Atrodo, tarsi kraštas tiems narsiems kareiviams, kurie gindami jį paaukojo savo gyvybes, iš dėkingumo paskutiniam poilsiui užleido savo gražiausius kampelius.“⁵²

„Atmena dėl karių kapų įrengimo Rytų Prūsijoje“⁵³ visų pirma akcentavo statinių ir apželdinimo formų paprastumą. Todėl, pavyzdžiui, buvo nepatariama naudoti poliruotą akmenį, marmurą,

⁴⁸ SIMONEIT, M. Op. cit., S. 7-8. Taip pat plg. populiariausią Vokietijoje turistinį vadovą: *Grieben Grenzlandführer für die wandernde Jugend: Ostpreußen*. Hrsg. von F. TAEUBER. Berlin, [1931] arba *Ostpreußen. Danzig. Memelgebiet* (Meyers Reisebücher). Leipzig, 1931. Tokia „istorinė misija“ nebuvo akcentuojama anksčiau leistuose vadovuose. Geriausias to pavyzdys: ZWECK, A. *Masuren, Samland und das Pregelthal*. Bd. 1: *Das masurische Seengebiet: Landschaftsbilder und Kulturskizzen*. Stuttgart, 1900. Tai buvo dalis etnografinio vadovo po Mozūriją, Sambiją ir Priegliaus slėnį.

⁴⁹ ZIPPEL, H. Op. cit., S. 2-3.

⁵⁰ MAY, E. Die Kriegsgräber in Ostpreußen. In *Kriegergräber im Felde und daheim*. Hrsg. im Einvernehmen mit der Heeresverwaltung. München, 1917, S. 16.

⁵¹ Plg. Ibid.

⁵² DEHNEN, M.; RASCHDORFF, W. *Heldenfriedhöfe in Ostpreußen*. Königsberg, 1939, S. 10.

⁵³ *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* (Prūsijos kultūros paveldo slaptasis valstybės archyvas, *GStAPK*), XX. HA. Rep. 2 II, Nr. 2976, Bd. 3, Bl. 144-147. Tekstas yra paskelbtas ir leidinyje: *Cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej w województwie olsztyńskim*. Oprac. W. KNERCER. Warszawa, 1995, s. 125-133.

siūloma atsisakyti auksinių raidžių ir betoninių cokolių. Tvora (ne aukštesnė nei 1 m) turėjo būti išmūryta iš lauko akmenų, nenaudojant cemento, arba supilta iš žemių. Ypač didelė reikšmė buvo teikiama apželdinimui. Jis turėjo amžinojo poilsio vietą harmoningai sujungti su aplinka. Todėl buvo rekomenduojama stengtis sodinti medžius ir krūmus, būdingus gimtajam kraštovaizdžiui. Nebuvo išsižadama sodinti ir gėles. Jeigu kapinės buvo arti gyvenvietės ir buvo galima tikėtis nuolatinės augalų priežiūros, rekomenduota kapus apsodinti žydinčiais augalais, tarp kurių buvo minimi žemaūgiai katilėliai, žibuoklės, alpiniai vaistučiai ir raktažolės. Charakteringas Rytų Prūsijos karių kapinių ideologijos motyvas buvo ir požiūris į nugalėtuosius – Rusijos armijos karius. „Instrukcijoje“ jis buvo išdėstytas šitaip: „Rusų kapams reikia taikyti panašius principus, tačiau jų puošimas gėlėmis gali būti gerokai kuklesnis. Bet jei tose pačiose kapinėse vokiečių ir rusų laidojimo vietos nėra atskirtos, geriau išlaikyti vienodą kapų puošybą. Juk ir Rusijos kariai žuvo atlikdami savo pareigą.“ Tačiau be paprastų tokio pobūdžio instrukcijų būta ir tokių ideologinių išraiškų kaip Alenštaino kapinėse:

Tu spoczywają rosyjscy żołnierze,
Którzy wykonując rozkaz swojego Władcy
Ponieśli śmierć w walce przeciw
Wyzwolicielom Prus Wschodnich

Čia ilsisi Rusijos kareiviai,
Kurie, vykdydami savo Valdovo įsakymą,
Žuvo, kovodami su
Rytų Prūsijos Išvaduoju.

Šis užrašas, tarsi nepaisydamas vis stiprėjančių šovinistinių tendencijų, labiau siejosi su kovojančiųjų ir aukų bendrumu nei su nacionaline ir didvyriškumo ideologija.

Karių kapinėmis daugiausia rūpinosi Vokiečių karių kapų priežiūros tautinė sąjunga (*Volksbund Deutscher Kriegsgräberfürsorge*) ir Raudonasis kryžius⁵⁴. 1919 m. įsteigta Sąjunga jau netrukus ėmė pretenduoti į bendrą vadovavimą visai veiklai, susijusiai su kare kritusiųjų atminimu⁵⁵. Vis dėlto nuolatinę kapinių priežiūrą turėjo vykdyti vietinės institucijos ir draugijos. 1924 m. provincijos oberprezidentas Ernstas Siehras laiške apskričių viršininkams (landratams) pabrėžė, kad dėl sunkios finansinės padėties Rytų Prūsijos provincijos vyriausybė prie kapinių tvarkymo gali prisidėti tik nedidele dalimi. Todėl esama būtinybės kuo daugiau darbų atlikti nemokamai. Jo manymu, būtų geriausia, jei atsakomybę už karių kapus prisiimtų parapijos, sąjungos, draugijos ir mokyklos. Susiklostė ištis dramatiška padėtis. Iš maždaug 50 000 individualių kapų 8 100 buvo prižiūrima nemokamai, daugiausia mokinių ir mokytojų⁵⁶. Ir tai padaryti anaiptol nebuvo lengva, kadangi kapinės turėjo išsaugoti savo natūralų, nepakartojamą pobūdį ir joms būdingą asketiškumą. Jokių individualių inovacijų jose nebuvo leidžiama imtis. Dėl tos priežasties dažnai netgi žuvusiųjų šeimos kapų tvarkyti negalėdavo. Reikėjo užtikrinti, kad kapinėse karaliaus paprastumas ir tinkama tvarka⁵⁷. Mokyklos turėjo ne tik prižiūrėti kapines, bet ir naudoti jas kaip ugdymo proceso elementą – čia mokyti patriotizmo, meilės tėviškei, tėvynei ir tautai. Tačiau valdžios raginimai organizuoti masinius susibūrimus kritusiųjų garbei nedavė jokių rezultatų. Ypač pirmaisiais pokario metais Rytų Prūsijos visuomenė dar skaudžiai jautė karo baisumą ir psichinio nuovargio padarinius⁵⁸.

⁵⁴ Plačiau apie karių kapines Rytų Prūsijoje žr.: TRABA, R. Der Friedhof im Kulturwandel. Ostpreußische Kriegsgräber aus dem Ersten Weltkrieg von 1915 bis 1995. In *Das Denkmal im nördlichen Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert. Politischer Kontext und nationale Funktion* (Nordost-Archiv, VI/ 1997, Hf. 1). Hrsg. von S. EKDAHL. Lüneburg, 1997, S. 109-129.

⁵⁵ MOSSE, G. L. *Gefallen für das Vaterland. Nationales Heldentum und namenloses Sterben*. Stuttgart, 1993, S. 55-62.

⁵⁶ Oberpräsident Siehr an alle Landräte, 28. Febr. 1924. *GStAPK*, XX. HA, Rep. 2 II, Nr. 2976, Bd. 6, Bl. 135 ir toliau.

⁵⁷ MOSSE, G. L. Op. cit., S. 106.

⁵⁸ Karo sukeltą nusikamavimo ir apatijos atmosferą savo pranešimuose konstatavo landratai. Antai Įsruities apskrities landratas rašė: „Apskritai gyventojų polinkis savanoriškai siūlyti savo paslaugas Rytų Prūsijai ginti yra menkas,

Centrinio kariškojo kraštovaizdžio tašku, vokiečių kareivių didvyriškumo simboliu ir kartu naujosios Rytų Prūsijos simboliu vokiečiams tapo Tanenbergo monumentas. Tą nulėmė ne tik faktas, kad buvo su užmoju sukurtas didelės apimties architektūrinis ansamblis, bet ir tai, kad jo vaizdiniai dažnai naudotasi kaip literatūrinė ar publicistinė metafora, simbolizuojančia didvyriškumą ir patriotizmą. Paminklo nepaprastumas kėlė pagarbą netgi tokiam vokiečių viešpatavimo Rytų Prūsijoje skeptikui kaip Melchioras Wańkowiecius. Savo garsiajame reportažų rinkinyje „Smenteko* keliais“ jis rašė: „Vis dėlto jau nežinia kelintą kartą pamatęs paminklą, įsitikinau, kad tai, kas atsiranda iš tautos dvasios, niekad nebūna negražu, kaip niekada negali būti negraži jokios tautos dvasia, kaip gražus yra kiekvienas augalėlis, kuris savaimė išdygo iš žemės. Tanenbergo mūšio paminklas išaugo iš pačių vokiškosios dvasios gelmių. Priešais paminklą stovi daug turistaujancio vokiečių jaunimo grupių, visi susikaupę, veiduose matyti susijaudinimas. Jis važiavo ar ėjo čia šimtus kilometrų, pradėdant nuo Reino vynuogynų, kur gyvenimas yra toks šviesus. Tačiau ir tų kraštų sūnūs žuvo sunkioje kovoje. Ir jų jaunimas keliauja pasidžiaugti Tėvynės šlove, pasidžiaugti jos didybe. [...] Nebylus, sustingęs didvyriškos valios nugalėti pagerbimas.“⁵⁹

Kertinį Nacionalinio Tanenbergo paminklo (*Tannenberg-Nationaldenkmal*), kaip jis buvo oficialiai pavadintas, akmenį 1924 m. rugpjūčio 31 d. padėjo Paulis von Hindenburgas ir Erichas Ludendorffas. Jau pats pavadinimas sakė, kad tai turi būti „nacijos“ paminklas. Tų pačių metų pabaigoje buvo paskelbtas jo architektūrinio projekto konkursas⁶⁰. Jame dalyvavo 352 dailininkai ir architektai. Konkursą laimėjo Berlyno architektai, broliai Johannesas ir Walteris Krügeriai. Jų monumentalusis projektas apėmė 250×430 m dydžio erdvinį kompleksą su centriniu elementu – masyviu oktagonu – aštuoniakampio plano statiniu, kurio kampus vainikavo kapitaliniai, 23 m aukščio, bokštai, pamatų lygyje apėmę 9×9 m plotą. Paminklo koncepcijoje galima išvėgti elementų, susijusių tiek su pagonybės kultais ir senovės germanų mistinėmis jėgomis, kurios įkvėpė kad ir sudėti garsųjį keltiškąjį kulto ratą Stounhendžą, esantį už 12 km į šiaurę nuo Anglijos Solsberio (angl. *Salisbury*) miesto, tiek ir su galingąja Kastel del Monte (*Castel del Monte*) pilimi, kurią Apulijoje apie 1240 m. pastatė Šv. Romos imperatorius Friedrichas II. Aštuoniakampė forma pastaruoju atveju buvo bendroji architektūrinė ašis, o idėjinė sąsaja tapo Vokiečių ordinas ir jo tiesioginiai ryšiai būtent su šiuo valdovu. Tanenbergo komplekso įėjimo ir išėjimo bokštuose buvo tikslingai įrengti jaunimo nakvynės namai, o netoliese pastatytas sporto stadionas. Taip jaunystė ir gyvybingumas buvo susieti su vokiečių nacijos ir valstybės idėja⁶¹.

Atsižvelgiant į didžiulį Veimaro Respublikos politinį susiskaidymą, bandymas Tanenbergo dvasia suvienyti „visą vokiečių tautą“ pasirodė esąs iliuzija. Nuo paminklo idėjos tvirtai atsiribojo ne tik socialdemokratai, bet ir visos pacifistiškai ir antimilitaristiškai nusiteikusios grupuotės. Vis

kadangi [...] karaliauja nepalankumas viskam, kas kariška, kuris kartais pasiekia visišką abejingumą nacionaliniams reikalams“: *GStAPK*, XX. HA, Rep. 2 II, Nr. 3595.

* Smentekas (*Smętek*) – kašubų tautosakos mitinė būtinybė.

⁵⁹ WAŃKOWICZ, M. *Na tropach Smętki*. Wyd. 5. Kraków, 1988, S. 336.

⁶⁰ Svarbiausios publikacijos apie Tanenbergo nacionalinį paminklą: VOGELSANG, E. Aus der Geschichte des Reichsherenmals Tannenberg. In *Zwischen den Weltkriegen*. Teil 2: *Kultur im Preußenland der Jahre 1918-1939* (Tagungsberichte der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, Bd. 7). Hrsg. von U. ARNOLD, Lüneburg, 1987, S. 73-122; FISCHER, H. Tannenberg-Denkmal und Hindenburgkult. Hintergründe eines Mythos. In *Unglücklich das Land, das Helden nötig hat: Leiden und Sterben in den Kriegsdenkmälern des Ersten und Zweiten Weltkrieges* (Studien zur Kunst- und Kulturgeschichte, Bd. 8). Hrsg. von M. HÜTT, H.-J. KUNST, F. MATZNER, I. PABST. Marburg, 1990, S. 28-49; TIETZ, J. Denkmal zwischen den Zeiten: Das ostpreußische Tannenberg-Nationaldenkmal während der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus. In *Das Denkmal im nördlichen Ostmitteleuropa...*, S. 41-68; TIETZ, J. *Das Tannenberg Nationaldenkmal. Architektur, Geschichte, Kontext*. Berlin, 1999.

⁶¹ FISCHER, H. Op. cit., S. 32-33.

dėlo lėšų rinkimo didžiuliam sumanymui įgyvendinti akcija apėmė visą Vokietiją. Jos tiesioginė organizatorė ir įkvėpėja buvo specialiai tam įsteigta draugija, sudaryta daugiausia iš vietinių politikų. Iki pat 1935 m. vienintelė parama, kurią suteikė politinės konfigūracijos dažnai keičiama Vokietijos vyriausybė, buvo leidimas rengti specialią loteriją, o jos pelną skirti statybos darbams.

Paminklo atidarymo ir šventinimo iškilmės 1927 m. rugsėjo 18 d. įvyko Vokietijos prezidento (nuo 1925 m.) P. von Hindenburgo aštuoniasdešimtmečio proga, dalyvaujant jam pačiam ir visiems, kurie pritarė „kritusiųjų pagerbimo ir vokiškumo stiprinimo“ idėjai. Iš viso į Hohenštainą (lenk. *Olsztynek*), kurio apylinkėse paminklas galiausiai buvo pastatytas, nepaisydami blogo oro, specialiais 40 traukinių atvažiavo beveik 100 tūkst. dalyvių. Šventė buvo spontaniška ir iškilminga, bet tarsi dvejopai apribota: viena vertus, iki dešiniųjų jėgų Vokietijos politinėje scenoje, antra vertus, iki viršpartinių, bet tik vietiniu lygmeniu, iškilmių. Neabejotina nacionalinio paminklo prie Hohenštaino autorių intencija buvo sujungti, suvienyti kuo platesnius visuomenės sluoksnius, burti aplink monumentą vokiečių visuomenės „tautinę vienybę“, subyrėjusią dėl karo. Tačiau pats kvietimas į iškilmes buvo suformuluotas taip, kad „nepageidaujami dalyviai“ susiprastų neatvykti. Taip pat dar gerokai prieš pašventinimą sukarinta socialdemokratų dominuojama parlamentinės demokratijos gynėjų organizacija (*Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold*) Vokietijoje tapatinimąsi su Tanenbergo idėja atmetė. Tuo metu Vokietijoje vyko išskirtinė kovos dėl simbolių ir istorinių tradicijų pasisavinimo (vadinamojo *Flaggenstreit*) fazė, simbolių ir tradicijų, kurių pasekmės netilpo tuometinių įvykių realybės scenarijuje⁶².

Iki 1933 m. Tanenbergo paminklas vis labiau darėsi patriotinių piligrimystės kelionių vieta. 1928–1932 m. jį per metus aplankydavo vidutiniškai nuo 43 iki 58 tūkst. žmonių. Šie skaičiai buvo dideli turint galvoje, kad susisiekimas pasienyje su Lenkija buvo nelengvas, o naujasis nacionalinis simbolis dar tik pradėjo populiarėti. Išsivystė ištisas „Tanenbergo turizmo“ arba, platesne prasme, martirologinio turizmo tinklas. Rytų Prūsijoje jis apėmė apie 2 000 karių kapinių, o pagrindinis punktas visuomet būdavo Tanenbergas. Tarp daugybės informacinių propagandinių priemonių monumentui populiarinti buvo ir 1932 m. sukurtas filmas. Tikras paradoksas, kad nacionalsocializmo laikotarpiu cenzūra iškirpo iš jo fragmentus su gen. feldmaršalu P. von Hindenburgu. Bet būtent jo mirtis ir laidotuvės, vykusios 1934 m. rugpjūčio 7 d., taip pat 1935 m. įvykęs jo palaikų perkėlimas į specialią kriptą Tanenbergo monumente pakėlė šios vietos nacionalinį rangą. Netgi Adolfas Hitleris, kuris P. von Hindenburgą ne itin mėgo, turėjo su tuo faktu skaitytis.

1935 m. Tanenbergo monumentas formaliai tapo vienu iš bendravokiškų nacionalinių paminklų. Būtent reicho kancleris A. Hitleris prie mirusiojo prezidento P. von Hindenburgo kriptos spalio 2 d. perėmė jį į „Reicho globą“, suteikdamas jam *Reichsehrenmal* statusą ir pakeldamas iki „nacionalinės šventenybės“ rango. Tasai gestas formalizavo jau esamą faktą: per 500 tūkstančių keliautojų eisenas, traukiančias prie gen. feldmaršalo kapo iš visų Rytų Prūsijos ir Reicho pusių.

Be politinių manifestacijų, ten vis dažniau vykdavo masinių organizacijų, auksinio jaunimo, sporto draugijų ir pan. susibūrimai. Taip plėtėsi paties įvykio, įamžinto paminklu, suvokimo ir

⁶² RIBBE, W. *Flaggenstreit und Heiliger Hain. Bemerkungen zur nationalen Symbolik in der Weimarer Republik. In Aus Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft. Festschrift für Hans Herzfeld zum 80. Geburtstag* (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, Bd. 37). Hrsg. von D. KURZE. Berlin, New York, 1972, S. 175-188; BENDIKAT, E.; LEHNERT, D. „Schwarzweißrot gegen Schwarzrotgold“. Identifikation und Abgrenzung parteipolitischer Teilkulturen im Reichstagswahlkampf des Frühjahrs 1924. In *Politische Teilkulturen zwischen Integration und Polarisierung. Zur politischen Kultur in der Weimarer Republik*. Hrsg. von D. LEHNERT, K. MEGERLE. Opladen, 1990, S. 102-142; LEHNERT, D.; MEGERLE, K. Politische Identität und nationale Gedenktage. In *Politische Identität und nationale Gedenktage. Zur politischen Kultur in der Weimarer Republik*. Hrsg. von D. LEHNERT, K. MEGERLE, Opladen, 1989, S. 9-30.

priėmimo formų paletė. Nors mūšio bei paminklo pavadinimas ir vieta buvo sąmoningai susieti su 1410 m. Žalgirio mūšiu, pastarasis įvykis greitai užleido vietą dviem kitoms Tanenbergo lauko prasmėms. Jis tapo pagarbos atidavimo žuvusiems Pirmojo pasaulinio karo metais vieta ir simboliu „vokiškumo“ sargu nuo „slaviškosios grėsmės potvynio“. 1939 m. rugpjūčio 25 d. buvo ruošiamasi plačiai ir su dideliu užmoju paminėti Tanenbergo mūšio 25-metį, tačiau išklmės buvo atšauktos dėl planuojamo įsiveržimo į Lenkiją.

Įdomu, kad dvigubas Tanenbergo/ Hindenburgo kultas nepateko tiesiai į mokyklas, netgi tas, kurios buvo arčiausiai mūšio lauko. Maždaug šimto Rytų Prūsijos berniukų ir mergaičių gimnazijų mokyklinių kronikų ištraukų analizė rodo, kad tik nedaugelyje jų (pavyzdžiui, Elbinge (lenk. *Elbląg*) ar Osterodėje) buvo rengiamos išklmės, susijusios su Tanenbergo mūšiu. Tikėtina, kad čia būta ne tiek spontaniško protesto prieš naujuosius „nacionalinius simbolius“, kiek sąmoningos socialdemokratiškos Prūsijos vyriausybės ir Rytų Prūsijos provincijos mokyklų vadovybės politikos.

Vis dėlto didžiajai daliai Rytų Prūsijos visuomenės gen. feldmaršalas P. von Hindenburgas tapo legendine asmenybe. Jau pirmomis 1914 m. spalio dienomis Mozūrijos miesteliai jam ėmė teikti garbės piliečio vardus⁶³. 1921 m. jo vizitas į Rytų Prūsiją išaugo į triumfo žygį, kuriame dalyvavo tūkstančiai Mozūrijos gyventojų. Ir nors atitinkamos centrinės ir vietinės valdžios įstaigos šio vizito scenarijų surežisavo, iš spaudos pranešimų aiškiai matyti emociingas, spontaniškas gyventojų įkarštis⁶⁴. Be to, formuojamas gen. feldmaršalo įvaizdis turėjo ne tik žymaus stratego ir vado, bet ir dvasingo globėjo ir žmogaus – ištikimo vyro, gero tėvo – prasmes. 1922 m. albume jo gimimo diena buvo skelbiama „nacionaliniu šventadieniu“⁶⁵. Charakteringas motyvas iliustracijose buvo gen. feldmaršalo atvaizdas Marienburgo pilies fone. Sąmoningai akcentuotos sąsajos su 1410 m. Žalgirio mūšiu ir Vokiečių ordinu pabrėžė tikėjamą vokiečių galia ir nacionaline didybe, tokį būtiną forposto funkcijai palaikyti.

„Atgimimo iš griuvėsių“ mitas

„Atgimimas iš griuvėsių“, panašiai kaip Pirmasis pasaulinis karas, „Senosios Prūsijos“ provincijoje tapo nauju tapatybės elementu ir patriotinės laikysenos pavyzdžiu pirmiausia tiems, kurie atvykdavo čia iš vakarinės Vokietijos. Jis turėjo ir estetinę reikšmę ir buvo suvokiamas kaip vokiečių kultūrinės misijos Rytuose išraiška. Jau minėtame Štutgarte išleistame turistiniame vadove karo sukelti griuvėsiai ir provincijos atstatymo reiškinys irgi tampa traukos centru ir pasiūlymu turistams. Vadovo autoriai rašė: „Kas visgi norėtų išvysti, kokią įtaką padarė riedantis „garinis velenas“ ar Rusijos ugnies batalionų planiniai padegimai, turi susiruošti į kelią dar šiais metais. Su valstybės parama visur griuvėsiams atstatyti darbo imasi darbščios rankos ir šen bei ten „iš griuvėsių jau pražysta naujoji gyvastis“. Nyksta ir granatų ugnies sužalotų miškų pėdsakai, dingsta spygliuotų vielų užtvaros, lauko įtvirtinimai ir kiti baisiosios dvikovos, kurią daug kas dar būtų tęsęs, ženklai. Būtent todėl, o dar ir norėdama suteikti daugel progų patogiai ir nepatiriant palyginti didelių išlaidų pamatyti tuos baisių kančių ir neprilygstamų veiksmų vaizdus, Štutgarte susikūrė Kelionių karo ta-

⁶³ FISCHER, P. *Bei Tannenberg 1914 und 1410...*, S. 101-109.

⁶⁴ Išsamią ataskaitą, be kita ko, žr.: *Lötzener Zeitung*, 27. Mai 1922, Nr. 123; 31. Mai 1922, Nr. 126; 4. Juni 1922, Nr. 130; 8. Juni 1922, Nr. 132; 7. Juni 1922, Nr. 131.

⁶⁵ *Hindenburg-Denkmal für das deutsche Volk: eine Ehrengabe zum 75. Geburtstag des Generalfeldmarschalls*. Hrsg. von P. LINDENBERG. Berlin, 1922, S. 211-220.

kais draugija (*Kriegsfahrten-Gesellschaft m. b. H.*), kurios artimiausias tikslas yra 1916 m. vasarą surengti keliones į Rytų Prūsiją.⁶⁶

Iš tikrųjų Rytų Prūsijos tikrovė keitėsi labai greitai. Dėl valstybės paramos griuvėsiai ėmė greitai virsti naujais, įdomios architektūros ansambliais. Materialaus kraštovaizdžio išsaugojimo, bet kartu ir modernizavimo klausimas tapo viešų debatų objektu ir aukščiausio svarbumo rūpesčiu ne tik teritorijose, patyrusiose karo padarinius. Pagrindiniu tapo klausimas, kaip statyti šiuolaikiškai ir funkcionaliai, kad iš kraštovaizdžio nedingtų vokiečių nacionalinė ir kartu specifinė Rytprūsių dvasia? Kraštovaizdis turėjo ne tik atgimti kaip feniksas iš pelenų, bet ir tapti meno kūrinium. „Visuomet privalome galvoti apie tai, kad šiandieninės statybos Rytų Prūsijoje vykdomos ir planuojamos šimtmėčiams, todėl reikia atkreipti dėmesį ne tik į pavienių detalių skonį, bet ir į visos kompozicijos estetinę ir kultūrinę vertę, vientisumą, tikslingumą ir grožį.“⁶⁷

Kraštovaizdis, ypač rytinėje Rytų Prūsijos provincijos dalyje, iš tikro buvo kupinas griuvėsių. Akivaizdiausiai tai rodo skaičiai, liudijantys karo dramą: apie 2 000 kapinių ir paskirų kareivių kapų, kurie jau 1915 m. užpildė Rytų Prūsijos laukus, daugiau kaip 13 000 žmonių, kuriuos Rusija ištrėmė į Sibirą. Iš visų provincijoje gyvenusių 2,5 mln. gyventojų apie 800 tūkst. turėjo palikti savo gimtuosius namus. Apie 400 tūkst. iš jų bėgo netgi iki Vyslos, o kai kurie traukėsi dar toliau į gilumą, pasiekdami Berlyną ar Rūro sritį. Per 100 tūkst. prarado visą savo turtą. Suregistruoti materialiniai nuostoliai sudarė apie 34 tūkst. sugriautų pastatų⁶⁸. Taigi reikėjo rasti būdų ir priemonių, kurios pakankamai motyvuotų grįžti senuosius gyventojus ir apsigyventi provincijoje naujus. Todėl, stengiantis išsaugoti tradicinius architektūros stilius, buvo mąstoma ir apie modernizaciją bei būtinybę kompensuoti civilizacinę provincijos vystymosi atotrūkį. 1915–1924 m. statyti pastatai jokių būdu nebuvo vien tik senojo planavimo atkūrimas, bet daugiau ar mažiau kūrybiškas naujoviškų miesto statybos principų įgyvendinimas. Geriausiai tai matyti iš architektūrinių sprendimų, realizuotų Galdapėje, Ortelsburge (lenk. *Szczytno*), Neidenburge (lenk. *Nidzica*), Hohenštaine (lenk. *Olsztyn*)⁶⁹.

Nauju iššūkiu tapo vadinamųjų kolonijų statyba miestelių pakraščiuose. Tos kolonijos turėjo tapti „gražiais, sveikais, jaukais „prieglobsčiais“, kurie leistų pamilti Rytų Prūsijos plytą ir žemės grumstą ir sykiu priviliotų [...] naujakurius“⁷⁰. Užduotis buvo tokia svarbi ir savo užmoju tokia patraukli, kad reiškinio aprašymas atsirado jau minėto pirmojo karo metų turistinio vadovo po

⁶⁶ *Kriegsfahrten nach Ostpreussen...*, S. 4.

⁶⁷ Der Wiederaufbau Ostpreußens. *Ostdeutsche Nachrichten*, 9. November 1919, Nr. 25.

⁶⁸ Tikslūs duomenys pagal: GAUSE, F. *Die Russen in Ostpreußen 1914/15*. Königsberg, 1931. Karo metu žuvusiųjų skaičių ir laidojimo vietas aprašė: DEHNEN, M. Über die Zahl der Gefallenen in den Kämpfen auf ostpreußischem Boden 1914/15. *Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg*, 1966, Bd. XVI, S. 313-330; DEHNEN, M. *Die Kriegsgräber in Ostpreußen von 1914/15* (Beihefte zum Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg, Bd. XXVII). Würzburg, 1966.

⁶⁹ GÖTTGEN, E. *Der Wiederaufbau Ostpreussens: eine kulturelle, verwaltungstechnische und baukünstlerische Leistung*. Königsberg, 1928; DETHLEFSEN, R. *Stadt- und Landhäuser in Ostpreußen*. München, 1918; STEINMETZ, G. *Grundlagen für das Bauen in Stadt und Land: mit besonderer Rücksicht auf den Wiederaufbau in Ostpreußen*. Berlin, München, 1915; *Der Wiederaufbau der Provinz II* (Ostpreußische Kriegshefte, Heft 5). Hrsg. von A. BRACKMANN. Berlin, 1917; RIETZLER, W. *Deutsche Wiederaufbauarbeit: der Wiederaufbau in Stadt und Kreis Goldap durch Fritz Schopohl*. Berlin, Leipzig, 1925. Šios tematikos apibendrinimą žr. FRANK, H. Heimatschutz und typologisches Entwerfen. Modernisierung und Tradition beim Wiederaufbau von Ostpreußen 1915-1927. In *Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 1950. Reform und Tradition*. Hrsg. von V. M. LAMPUGNANI, R. SCHNEIDER. Stuttgart, 1992, S. 105-131; ASCHENBECK, N. *Moderne Architektur in Ostpreußen*. Hamburg, 1991; SALM, J. Der Wiederaufbau der Städte im ehemaligen Ostpreußen nach dem Ersten Weltkrieg. Ein Beitrag zur Forschung. In *Kunstgeschichte und Denkmalpflege. IV. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger, Toruń 2.-6. Oktober 1997*. Hrsg. von M. WOŹNIAK. Toruń, 2002, S. 189-212.

⁷⁰ LANDAU, P. Op. cit., S. 164-165.

Rytų Prūsiją puslapiuose. Be techninių ir sanitarinių naujovių, jo autorius pabrėžė naujų projektų harmoningą dermę su tradiciniu Rytų Prūsijos kraštų kultūriniu kraštovaizdžiu. Kaime buvo galima atkurti tam tikrą užstatymo modelį, nes jame išliko būdingų kaimo statybos pavyzdžių, tačiau miestuose nebuvo jokių su tradicija susijusių ir su kraštovaizdžiu suaugusių namų modelių, kuriais būtų galima remtis⁷¹. Diskusijos apie šio modelio formas ir apie atskirų naujų namų ar netgi gyvenviečių projektus pasireiškė ir spaudos puslapiuose, bet pagrindinio profesinio leidinio vaidmenį atliko „Rytprūsiškieji namai“ (visas pavadinimas vok. *Ostpreußisches Heim. Monatschrift der Ostpreußischen Heimstätte*), kuriuos leido Mažagabaritės gyvenamosios statybos išvystymo Rytų Prūsijos provincijoje labdaringa draugija (*Gemeinnützigen Gesellschaft zur Förderung der Kleinwohnungsbauten in der Provinz Ostpreußen*). Kaip tik šiame leidinyje būdavo pateikiami naujų namų projektai su praktiškais patarimais dėl statybos kreditavimo galimybių ir atskirų darbų atlikimo modernesniais, nei buvo įprasta iki tol, metodais. Pavyzdinėmis buvo laikomos, tarkim, Zensburgo (vok. *Sensburg*, lenk. *Mragowo*) ir Alenštaino kolonijos bei Dumnavos perstatymas⁷². Beje, pastarasis miestelis P. Landau turistinio vadovo puslapiuose tapo „atgimimo iš griuvėsių“ simboliu⁷³.

Epilogas, arba kraštovaizdžio archetipinių vaizdinių pokyčiai po 1945 metų

Viename populiariausių Lenkijos Liaudies Respublikos laikais pasirodžiusių turistinių vadovų, kuris buvo išleistas daugelio tūkstančių egzempliorių tiražu, be kita ko, skaitome: „Spalvingas, žaliai mėlynas Varmijos ir Mozūrijos kraštas daugiausia siejasi su atostogomis, poilsiu, turizmu, su medžiotojo, žvejo, sportuojančiojo nuotykiomis. Bet tai yra ir darbščių žmonių, suteikiančių tai žemei naują pavidalą, kraštas [...]. Iš daugybės šiame nuostabiame gamtos kampelyje žmonių rankomis sukurtų senovės paminklų du yra ypač iškalbingi – Žalgirio mūšio laukas ir „vilko bunkeris“ (*Wolfschanze*), t. y. pagrindinė Hitlerio būstinė – niūrus vilkiškos prigimties vokiškojo imperikalizmo paminklas. Reikėjo sutriuškinti tą piktavėlę galią, viešpatavusią čia ilgus amžius, kad iš jos gniaužtų būtų išplėsta ši žemė, baisiai nuniokota ir suluošinta.“⁷⁴

1945 metų Vokietijos pralaimėjimo kaina tapo teritorijų į rytus nuo Oderio, tarp jų ir Rytų Prūsijos, praradimas. Rytų Prūsijos teritorijos savininkais tapo Lenkija ir Tarybų Sąjunga, o lenkiškojoje dalyje, Varmijoje ir Mozūrijoje, į ją persikraustė lenkai, vėliau ir ukrainiečiai, tapę daugiau ar mažiau atsitiktiniais vokiškųjų turtų paveldėtojais. Čia kilo natūralus priešiškus tarp „paveldėtojų“ lenkų ir jiems palikto vokiškojo materialaus palikimo. Ar galime įsivaizduoti, kad žmonės, patyrę karo baisumus, neretai ir tiesioginį naikinimą iš vokiečių pusės, galėtų kur nors Europoje, juolab Lenkijoje, nepertraukiamai perimti vokiečių kultūros paveldą, jau nekalbant apie simpatiją jam? Anuomet į tokį klausimą tegalėjo būti vienintelis atsakymas – neigiamas. Tokią žmogišką, spontanišką gynybinę reakciją lydėjo ir didžiulė propaganda. Karo suluošintai ir išdraskytai Lenkijos visuomenei reikėjo rasti naujos vienybės ramstį, ypač atsižvelgiant į tai, kad dalis visuomenės labai nepalankiai vertino naująją komunistinę valdžią. Vienu svarbiausių tokio pobūdžio ramsčių tapo bendras priešas – vokiškumas.

⁷¹ LANGE [Baurat]. Aesthetische Grundsätze beim Wiederaufbau von Ostpreußen. In *Der Wiederaufbau der Provinz II* (Ostpreußische Kriegshefte, Heft 5). Hrsg. von A. BRACKMANN. Berlin, 1917, S. 76-78.

⁷² SELIGER [Baurat]. Die Südkolonie in Sensburg. *Ostpreußisches Heim*, 1926, Hf. 6, S. 6.

⁷³ LANDAU, P. Op. cit., S. 172-179.

⁷⁴ KOWALSKI, W. *Województwo olsztyńskie: przewodnik*. Warszawa, 1969, s. 5-6.

Integracijos procesas, arba, kalbant literatūriškiau, iššaknijimas naujoje aplinkoje, vyko trimis lygmenimis: 1) Kuriant teisinę nuosavybės sistemą; 2) Vykstant „vidinei“ integracijai tarp etninių ir subetninių grupių; 3) Prisitaikant prie naujosios aplinkos, kitaip tariant, naujųjų jos savininkų sąmonėje vykstant fizinės aplinkos dekonstrukcijai, pasisavinimui ir prijaukinimui. Nepaprastai svarbus veiksnys, lydėjęs pirmiausia trečiojo lygmens procesą ir apskritai šiuolaikinio lenkų nacionalizmo kūrimą, buvo minėtasis spontaniškumas ir emocinis krūvis, didžiąja dalimi susiformavęs dėl negatyvaus stereotipo apie vokiečių. Kaip tik todėl kraštovaizdžio simboliai ir elementai, susiję su vokiškumu, turėjo tapti vienomis pirmųjų šiaip konstruojamo lenkų patriotizmo „aukų“.

Fizinės aplinkos elementų integravimas į kolektyvinę naujųjų „Vakarinių ir Šiaurinių žemių“ gyventojų tapatybę apėmė keletą procesų. Pirmasis – tai aptiktojo kraštovaizdžio destrukcijos dėl nacionalinių-ideologinių priešasčių procesas, įvairiu intensyvumu trukęs keliasdešimt metų. Iškart po karo šis procesas pasireiškė tiesiog naikinimo forma. Paradoksalu, tačiau jis, kad ir be jokios ideologijos, bet dėl ekonominių skaičiavimų ir lengvabūdiškumo tęsėsi ir po 1989 metų.

Antra, socializacijos ir saviugdos procese formavosi erdvinio kraštovaizdžio suvokimo įsivaizdavimas. Dėl natūralaus kontakto ir apsipratimo su būdingais kraštovaizdžio tipais pamažu tam tikri svetimi gimtajai tradicijai kultūros simboliai buvo pradėti vertinti kaip savi. Norint juos visiškai pasisavinti, reikėjo pakeisti paženklimą, kitaip tariant, polonizuoti istorinę erdvę ar bent jau ją neutralizuoti mokyklinio ugdymo sistemoje, valstybės propagandoje (reguliuojant leidybinę ir mokslinę veiklą, akcentuojant „Susigražintųjų žemių“ lenkiškumo įrodymus) ir Bažnyčios propagandoje (akcentuojant „lenkiškųjų“ katalikiškų tradicijų patvarumą).

Trečia, prasidėjo kultūrinis difuzijos procesas, t. y. regiono vertybių perdavimas, vykęs be būtinės tiesioginės sąveikos su grupėmis (kaip antai, mozūrais), kurios buvo pasiskolintų idėjų kūrėjos ir nešėjos. Pavyzdys čia gali būti pripažinimas, kurio Lenkijoje sulaukė Ernsto Wiecherto, žymiausio Mozūrijos kraštovaizdžio dainiaus, prozos vertimai iš vokiečių į lenkų kalbą. Tačiau sykiu vokiečiai, mozūrai, varmiai, kurie teoriškai turėjo būti natūralūs „svetimybės prijaukinimo“ nešėjai, išties tapo kliūtimi integracijai. Priežastis paprasta – politiškai suvokiamos „svetimybės prijaukinimo“ strategijos požiūriu, reikėjo siekti tos svetimybės gyvųjų atstovų „ištirpdymo“ „savajame lenkiškume“.

Ir galiausiai ketvirta, vyko autentiškas kultūrinio kraštovaizdžio pasisavinimo procesas. Jį aš suprantu kaip natūralią mentalinę adaptaciją geografiškai ir kultūriškai svetimose aplinkose. Ją lydėjo kasdieniame gyvenime vykęs ankstesniojo kraštovaizdžių tradicinių elementų papildymas arba pakeitimas naujais ženklais, kurie buvo atsinešti su savąja gimtąja tradicija.

Žmonėms „iš Lenkijos“ Mozūrija laikui bėgant tapo poilsio anklavu, turistiniu rojumi, kurio tikrovė, išskyrus gerą nakvynės ir gastronomijos infrastuktūrą, buvo nereikalingas balastas. Be tikslingai vykdytos „Mozūrijos numozūrinimo“ politikos, čia vyko natūralūs bėgimo iš miesto, ieškant tylos ir ramybės, procesai. Į naująją poeziją grįžo amžinas gamtos, ežerų, miškų motyvas. Tačiau joje nebebuvo mozūrų, mozūriškumo ir senųjų laikų atmosferos. Tokios poezijos meistras yra Konstantas Ildefonsas Gałczyński ir jo 1950 m. parašyta „Olštyno kronika“ (*Kronika olsztyńska*). Mozūrijos čia nėra netgi pavadinime. Poeto „mozūriškosios“ kūrybos komentatorius buvo teisus rašydamas: „Gałczyński yra mūsų patronas, kadangi Ežerų kraštą (*Pojezierze*) atrado anksčiau, nes pajuto jo prasmę ir savo poetiniu žodžiu leido jam prabilti. [...] Šiandien vaikštinėjant po Pišo girią, sunku žiūrėti į ją kitaip negu jo akimis, nedeklamuojant jo eilių, neatkartojant gestikuliacijos, žingsnių ritmo, takų pasirinkimo. Tai intymus pokalbis, kvietimas pasivaikščioti dviese.“⁷⁵

⁷⁵ DRAWICZ, A. „...dziękuję wam za wszystko i pięknie pozdrawiam“. In GAŁCZYŃSKI, K. I. *Kronika olsztyńska*. Oprac. i wstęp A. DRAWICZ. [Olsztyn], 1975, s. 5, 10.

Šiandien miško namelis Prane (vok. *Seehorst*, lenk. *Leśniczówka Pranie*), jau beveik pusę amžiaus saugantis atminimą apie „šilus“ ir „Olštyno daubas“ išimylėjusį „Varšuvos“ poetą, tvirtai įaugo į Mozūrijos kraštovaizdį. Ne tik turistams, bet ir daugeliui dabartinių Mozūrijos gyventojų jis tapo tokiu pat mozūriškumo simboliu kaip ir vokiečių rašytojo Ernsto Wiecherto, gimusio Kleinorte (vok. *Kleinort*, lenk. *Pierśławek*) prie Zensburgo, miško namelis. Ir tik karta, gimusi lenkiškoje buvusios Rytų Prūsijos dalyje po karo, vokiškojo palikimo ir savo pačių patirčių багаžą gali perimti kaip lygiavertės savo tapatybės dalis.

Straipsnyje naudoti ankstesni tyrimai

- APPLEGATE, Celia. *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*. Berkeley, 1990.
- ASCHENBECK, Nils. *Moderne Architektur in Ostpreußen*. Hamburg, 1991.
- BENDIKAT, Elfi; LEHNERT, Detlef. „Schwarzweibrot gegen Schwarzrotgold“. Identifikation und Abgrenzung parteipolitischer Teilkulturen im Reichstagswahlkampf des Frühjahrs 1924. In *Politische Teilkulturen zwischen Integration und Polarisierung. Zur politischen Kultur in der Weimarer Republik*. Hrsg. von D. LEHNERT, K. MEGERLE. Opladen, 1990, S. 102-142.
- BOHNENKAMP, Hans. Jugendbewegung als Kulturkritik. In *Kulturkritik und Jugendkult*. Hrsg. von W. RÜEGG. Frankfurt am Main, 1974, S. 23-37.
- BÖHNISCH, Lothar; GÄNGLER, Hans. Jugendverbände in der Weimarer Zeit. In *Handbuch Jugendverbände. Eine Ortsbestimmung der Jugendverbandsarbeit in Analysen und Selbstdarstellungen*. Hrsg. von L. BÖHNISCH, H. GÄNGLER, T. RAUSCHENBACH. Weinheim/ München, 1991, S. 49-57.
- BRENNER, Peter J. Schwierige Reisen. Wandlungen des Reiseberichts in Deutschland 1918-1945. In *Reisekultur in Deutschland: Von der Weimarer Republik zum „Dritten Reich“*. Hrsg. von P. J. BRENNER. Tübingen, 1997, S. 127-176.
- BRÜGGERMEIER, Franz-Josef. *Tschernobyl, 26. April 1986. Die ökologische Herausforderung*. München, 1998.
- DEHNEN, Max. *Die Kriegsgräber in Ostpreußen von 1914/ 15* (Beihefte zum Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg, Bd. XXVII). Würzburg, 1966.
- DEHNEN, Max. Über die Zahl der Gefallenen in den Kämpfen auf ostpreußischem Boden 1914/ 15. *Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg*, 1966, Bd. XVI, S. 313-330.
- DEHNEN, Max; RASCHDORFF, Walter. *Heldenfriedhöfe in Ostpreußen*. Königsberg, 1939.
- DEMANGEON, Albert; FEBVRE, Lucien. *Le Rhin. Problèmes d'Histoire et d'Économie*. Paris, 1935.
- FISCHER, Heike. Tannenberg-Denkmal und Hindenburgkult. Hintergründe eines Mythos. In *Unglücklich das Land, das Helden nötig hat: Leiden und Sterben in den Kriegsdenkmälern des Ersten und Zweiten Weltkrieges* (Studien zur Kunst- und Kulturgeschichte, Bd. 8). Hrsg. von M. HÜTT, H.-J. KUNST, F. MATZNER, I. PABST, Marburg, 1990, S. 28-49.
- FISCHER, Norbert. Der neue Blick auf die Landschaft: die Geschichte der Landschaft im Schnittpunkt von Sozial-, Geistes- und Umweltgeschichte. *Archiv für Sozialgeschichte*, 1996, Bd. 36, S. 434-442.
- FRANK, Hartmut. Heimatschutz und typologisches Entwerfen. Modernisierung und Tradition beim Wiederaufbau von Ostpreußen 1915-1927. In *Moderne Architektur in Deutschland 1900 bis 1950. Reform und Tradition*. Hrsg. von V. M. LAMPUGNANI, R. SCHNEIDER. Stuttgart, 1992, S. 105-131.
- GAŚIOROWSKI, Andrzej. Harcerstwo polskie na Warmii w latach 1920-1939. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1973, Nr. 4, s. 363-412.
- GAŚIOROWSKI, Andrzej. *Młodość polska Prus Wschodnich 1919-1939*. Olsztyn, 1989.
- GAUSE, Fritz. *Die Russen in Ostpreußen 1914/ 15*. Königsberg, 1931.
- GOEBEL, Klaus. Der Heimatkundeunterricht in den deutschen Schulen. In *Antimodernismus und Reform. Zur Geschichte der deutschen Heimatbewegung*. Hrsg. von E. KLUETING. Darmstadt, 1991, S. 90-111.
- HARTUNG, Werner. „Das Vaterland als Hort vom Heimat“. Grundmuster konservativer Identitätsstiftung und Kulturpolitik in Deutschland. In *Antimodernismus und Reform. Zur Geschichte der deutschen Heimatbewegung*. Hrsg. von E. KLUETING. Darmstadt, 1991, S. 112-156.
- Heimat und Heimatliteratur in Vergangenheit und Gegenwart*. Hrsg. von H. ORŁOWSKI. Poznań, 1993.
- HEINECKE, Paul; MENHERT, Arno. *Das Jugendherbergswerk im deutschen Osten* (Schriftenreihe für die Ost-West-Begegnung. Kulturheft 41). Düsseldorf, 1962.
- HEPP, Corona. *Avantgarde: Moderne Kunst, Kulturkritik und Reformbewegung nach der Jahrhundertwende* (Deutsche Geschichte der neuesten Zeit vom 19. Jahrhundert bis zur Gegenwart, 4514). 2. Aufl. München, 1992.
- JAROSIŃSKI, Zbigniew. Literatura popularna a problemy historyczno-literackie. In *Formy literatury popularnej*. Red. A. OKOPIEŃ-SŁAWIŃSKA. Wrocław, 1973, s. 9-28.
- KOLBUSZEWSKI, Jacek. *Krajobraz i kultura. Sudety w literaturze i kulturze polskiej*. Katowice, 1985.

- KOLBUSZEWSKI, Jacek. *Ochrona przyrody a kultura*. Wyd. 2. Wrocław, 1992.
- KOLBUSZEWSKI, Jacek. *Od Pigalle po Kresy: Krajobrazy literatury popularnej*. Wrocław, 1994.
- KULA, Marcin. *Ekologia humanistyczna*. Warszawa, 1999.
- Kultura - komunikacja - literatura: studia nad XX wiekiem*. Red. S. ŻÓŁKIEWSKI, M. HOPFINGER. Wrocław, 1976.
- KÜSTER, Hansjörg. *Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa. Von der Eiszeit bis zur Gegenwart*. München, 1995.
- LAQUEUR, Walter. *Die deutsche Jugendbewegung. Eine historische Studie*. Köln, 1962.
- „Mit uns zieht die neue Zeit”. *Der Mythos Jugend*. Hrsg. von T. KOEBNER, R.-P. JANZ, F. TROMMLER. Frankfurt am Main, 1985.
- LEHNERT, Detlef; MEGERLE, Klaus. Politische Identität und nationale Gedenktage. In *Politische Identität und nationale Gedenktage. Zur politischen Kultur in der Weimarer Republik*. Hrsg. von D. LEHNERT, K. MEGERLE, Opladen, 1989, S. 9-30.
- MOSSE, George L. *Gefallen für das Vaterland. Nationales Heldentum und namenloses Sterben*. Stuttgart, 1993.
- NEUMEYER, Michael. *Heimat: zu Geschichte und Begriff eines Phänomens* (Kieler geographische Schriften, 84). Kiel, 1992.
- OSSOWSKI, Stanisław. *O ojczyźnie i narodzie*. Warszawa, 1984.
- RIBBE, Wolfgang. Flaggenstreit und Heiliger Hain. Bemerkungen zur nationalen Symbolik in der Weimarer Republik. In *Aus Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft. Festschrift für Hans Herzfeld zum 80. Geburtstag* (Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin, Bd. 37). Hrsg. von D. KURZE. Berlin, New York, 1972, S. 175-188.
- ROSSBACHER, Karlheinz. *Heimatkunstbewegung und Heimatroman. Zu einer Literatursoziologie der Jahrhundertwende*. Stuttgart, 1975.
- SALM, Jan. Der Wiederaufbau der Städte im ehemaligen Ostpreußen nach dem Ersten Weltkrieg. Ein Beitrag zur Forschung. In *Kunstgeschichte und Denkmalpflege. IV. Tagung des Arbeitskreises deutscher und polnischer Kunsthistoriker und Denkmalpfleger, Toruń 2.-6. Oktober 1997*. Hrsg. von M. WOŹNIAK. Toruń, 2002, S. 189-212.
- SCHAMA, Simon. *Landscape and Memory*. New York, 1995.
- SWAT, Tadeusz. *Polska pieśń patriotyczna na Warmii w latach 1772-1939* (Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Nr. 91). Olsztyn, 1982.
- TIETZ, Jürgen. Denkmal zwischen den Zeiten: Das ostpreußische Tannenberg-Nationaldenkmal während der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus. In *Das Denkmal im nördlichen Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert. Politischer Kontext und nationale Funktion* (Nordost-Archiv, VI/ 1997, Hf. 1). Hrsg. von S. EKDAHL. Lüneburg, 1997, S. 41-68.
- TIETZ, Jürgen. *Das Tannenberg Nationaldenkmal. Architektur, Geschichte, Kontext*. Berlin, 1999.
- TRABA, Robert. Der Friedhof im Kulturwandel. Ostpreußische Kriegsgräber aus dem Ersten Weltkrieg von 1915 bis 1995. In *Das Denkmal im nördlichen Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert. Politischer Kontext und nationale Funktion* (Nordost-Archiv, VI/ 1997, Hf. 1). Hrsg. von S. EKDAHL. Lüneburg, 1997, S. 109-129.
- TÜMMERS, Horst Johannes. *Der Rhein. Ein europäischer Fluß und seine Geschichte*. München, 1994.
- VOGELANG, Ernst. Aus der Geschichte des Reichsehrenmals Tannenberg. In *Zwischen den Weltkriegen*. Teil 2: *Kultur im Preußenland der Jahre 1918-1939* (Tagungsberichte der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, Bd. 7). Hrsg. von U. ARNOLD, Lüneburg, 1987, S. 73-122.

MYTHOLOGIZATION OF LANDSCAPE AS A FACTOR OF NATIONAL SELF-EDUCATION IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY. THE CASE OF EAST PRUSSIA

Robert Traba

Historical Research Centre of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany

Summary

The formation of mental links between the East Prussian population and the natural and cultural landscape of the said German province after World War I was stimulated by a special geopolitical situation the province found itself in. In accordance with the Versailles Peace Treaty, East Prussia

became a German exclave, cut off by the so-called Polish “Corridor” from the remaining part of the country and in the east and north bordering on a newly-formed Republic of Lithuania and on Soviet Russia in the flame of revolution. Over 2 million people lived by missing certainty about their future and watching the attempts of the neighbouring Poland and Lithuania to implement their territorial claims. All that promoted the need of East Prussian population to symbolically identify themselves with Germany.

It was school that played the key role in the promotion of the identification by forming an approach to national values, including the “national landscape”. The purpose was served by the regional studies programme at school with its tours, outings, etc., both initiated by youth organizations and studied in the academic subject of *Heimatkunde*, or Homeland Studies. The teaching of the subject was intensified by the school reform in the early 1920s, during which village schools, referred to as *Heimatschule* (Homeland schools) in the instructions of the Ministry, were declared “the ideal of education”, and the principal academic subject in them was to be *Kunde der Heimat* (Homeland Studies). The essential means of Homeland Studies, next to traditional lessons, were walking tours, visiting of the architectural and cultural monuments, and lessons in the open air. Fabulous areas of nature in East Prussia and the traces of culture created by German knights, clergy, Dukes, and architects, were presented in textbooks as “ours”, and the local uniqueness was simultaneously perceived in the perspective of the “German Fatherland”. The textbooks that taught East Prussian schoolchildren about their Homeland clearly defined the relationship between themselves, Fatherland, and the *Heimat* (homeland), “their” birthplace and “their” immediate environment, stretching in the middle. Via love for *Heimat*, the emotional bond with *Vaterland* and loyalty to it were developed, as the *Heimat* and its people were presented as paragons of the German spirit, devotion, self-sacrifice, and patriotism.

Young people of East Prussia and all Germany were encouraged to take part in tourist trips during which one could visit important national sites of worship in a province separated from the Fatherland. Walking tours that combined physical and general education and sports were promoted by the press for youth and the propaganda “by word of mouth” as a patriotic duty to the Fatherland by means of which young people were to get to know the “German” side of East Prussia and to feel the bonds of the land with Germany. Immediately after the war, construction of a network of youth hostels was launched on the territory of the province, to accommodate as many as possible travellers. The local youth was happy with shorter outings, whereas their peers from more distant areas of Germany would make two to four day tours whose itineraries included trips by train and ship. Frequently, individual objects, such as Marienburg Castle or a monument to the Battle of Tannenberg (1914), were elevated to the rank of “sacred” national symbols which were a must to attend. Marienburg was seen as a wonderful example of the German East architecture, an allegory of German toil and grandeur. However, the objects of material culture usually gave way to the charm of the natural landscape – the “silver waters of the Alle River” and Masurian lakes and forests – that turned into a nostalgic metaphor of reunion with Fatherland.

The knowledge of East Prussia and its bonds with Germany was also promoted by “military tourism” which started to develop as early as in World War I. The public attention of Germany was captured by the fact that the Russian Army occupied the territory at lightning speed and that three campaigns of German Army took place there with a striking victory in the Battle of Tannenberg. The war suddenly reminded the existence of the “forgotten” province and evoked the feeling of the bond with the “remaining” part of a German people. The war also turned East Prussia and its popu-

lation into paragons of genuine patriotism and genuine German posture. That's when about 2,000 of military cemeteries and a majestic monument to the Battle of Tannenberg became the sites of national memory and regular elements of tourist guidebooks. In the pages of the guidebooks, next to the wild, mysterious nature, the traces of heroic defence from the Russian Army and traditional castles of the times of the Teutonic Order turned into the most stable and most popular symbols of East Prussia.

The Battle of Tannenberg and the driving out of the Russian troops reinforced the feeling that the province performed a special mission for a German people and promoted the building of its image as an Eastern outpost (*Bollwerk*) of the German spirit. The worshipping of death "for the homeland and Fatherland" became an essential element of East Prussian publicistics. Efforts were made to turn the care of military cemeteries into a common concern, as well as to integrate the said cemeteries into the landscape and prohibit any individual innovations in them. The cemeteries were to be taken care of primarily by parish communities and schools, and the latter were to use them as an element of the education process: a site to teach patriotism, love for homeland, Fatherland, and a people. However, the calls to hold mass events in honour of the perished in the war did not give the expected result for some time.

On the other hand, the Tannenberg Memorial became the central site of military or martirologic tourism, a symbol of heroism of German soldiers, and simultaneously the symbol of the new East Prussia. Although, considering the enormous political fragmentation of the Weimar Republic, an attempt "to unite all a German people by the spirit of Tannenberg" turned out to be an illusion, over the period of 1928 to 1932, it was annually visited by 43,000 to 58,000 people on average; those were large numbers, especially because of the traffic difficulties at the border with Poland, and the fact that the popularity of the new national symbol was just starting. The field of Tannenberg was just becoming the site of paying homage to those perished in World War I and a symbolic guardian of "the German spirit" from "the flood of the Slavic threat". The meanings of the said memorial were also closely related to the cult of Paul von Hindenburg who became a legendary figure for the greater part of the East Prussian population as early as in the years of World War I, and especially after the said general field marshal and President of Germany, who died in 1934, was buried in a specially equipped monument crypt. It was then that the monument formally became one of the German common national monuments and a national treasure. However, the step only formalized the existing site of worship: after the death of Hindenburg, processions of over 500,000 were coming to the tomb of the Field Marshal from all places of East Prussia and the Reich.

Another World War I-related element that reinforced the feeling of regional uniqueness in the context of Germany was the myth of the "rebirth from the ashes". In the rebuilding of East Prussian cities and towns severely damaged by the war actions, a question was actively discussed how, on the one hand, to build in a contemporary and functional way, and on the other hand, not to destroy the German national, and simultaneously a specific East Prussian, character of the landscape. The newly designed buildings and developments were to harmoniously integrate into the traditional cultural landscape of East Prussia, to reflect its German character, and at the same time, technological and sanitary innovations were to be implemented which would clearly emphasize the projection to the future, i.e. to the "rebirth" and the continuity of the German cultural mission in the East.

МИФОЛОГИЗАЦИЯ ЛАНДШАФТА КАК ФАКТОР НАЦИОНАЛЬНОГО САМООБРАЗОВАНИЯ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА. ПРИМЕР ВОСТОЧНОЙ ПРУССИИ

Роберт Траба

Центр исторических исследований Польской академии наук в Берлине, Германия

Резюме

Формирование ментальных связей между жителями Восточной Пруссии и природным и культурным ландшафтом этой провинции Германии после Первой мировой войны было предопределено геополитическим положением, в котором провинция оказалась. Следуя Версальскому мирному договору, Восточная Пруссия стала эксклавом Германии, так называемым польским «коридором» отрезанным от оставшейся части государства, а с восточной и с северной стороны окруженным новосозданным Литовским государством и охваченной революцией Советской Россией. Более чем 2 млн. людей жили, ощущая неуверенность за свое будущее и наблюдая, как соседние государства Польша и Литва стараются осуществить свои территориальные претензии. Все это усиливало в Восточной Пруссии потребность в символическом отождествлении с Германией.

Основную роль в ходе поощрения такого отождествления играла школа, формировавшая отношение к национальным ценностям, включая и «родной ландшафт». Для этого использовалась краеведческая школьная программа с экскурсиями и туристскими походами, которая осуществлялась не только молодежными организациями, но и при помощи специального школьного предмета, так называемого *Heimatkunde* (познание родного края). Преподавание этого предмета активизировала проводившаяся в начале 1920-х гг. школьная реформа, в течение которой *Heimatschule* называвшиеся сельские школы в инструкциях министерства были провозглашены «идеалом просвещения», а познание родного края – основным предметом. Кроме привычных занятий, главными способами познания родного края были пешие походы, посещения памятников архитектуры и культуры, уроки на свежем воздухе. Прекрасные уголки Восточно-Прусской природы и следы человеческой культуры, которую создавали немецкие рыцари, священники, князья и архитекторы, в учебниках представлялись в качестве «нашего», однако локальное своеобразие воспринималось в контексте «немецкого отечества». Учебники, по которым ученики обучались познанию родины, ясно определяли связь между самими детьми, отечеством и посреди них находящимся родным краем – *Heimat*, «их» местом рождения и ближайшей средой. Посредством любви к *Heimat* создавалась эмоциональная связь с отечеством – *Vaterland*, поощрялась преданность ему, поскольку *Heimat* и его жители представлялись в качестве воплощения настоящей немецкости, верности, самоотверженности и патриотизма.

Молодежь в Восточной Пруссии и во всей Германии призывалась к участию в туристических походах, в ходе которых в отрезанной от отечества провинции можно было посетить места национального культа. Пешие походы, являвшиеся сочетанием физкультуры и просвещения, и спортивная деятельность через прессу, направленную на молодежь, и устную пропаганду «из уст в уста» пропагандировались как патриотический долг перед родиной, осуществляя который, молодые люди могут познать в Восточной Пруссии то,

что в ней «немецкое», и почувствовать связь этого края с Германией. Сразу после войны на территории провинции было начато интенсивное строительство сети молодежных гостевых домов, рассчитанных на повышение числа участников походов. Местная молодежь удовлетворялась более краткими походами, а молодые люди, прибывшие из Германии, устраивали экскурсии продолжительностью 2–4 дня, в маршруты которых включались поездка поездом или пароходные рейсы. До ранга «святых» национальных символов, которые следует посетить, часто возвышались материальные объекты, как например, замок в Мариенбурге или памятник, посвященный Танненбергской битве 1914 года. Мариенбург оценивался как прекрасный пример архитектуры Немецкого Востока, немецкого труда; он воспринимался в качестве аллегии величия и символа немецкости на Востоке. Все же объекты материальной культуры чаще всего уступали место очарованию природного ландшафта – «водам серебряной Лавы», озерам и лесам Мазурии, которые становились метафорой тоски по воссоединению с отечеством.

Познание Восточной Пруссии и ее связи с Германией усиливал и поощрял еще в годы Первой мировой войны начавший развиваться так называемый «военный туризм». Общественное внимание в Германии привлек факт, что провинция была молниеносно занята войсками Российской империи и что на ее территории произошли три кампании Германской армии с эффективной победой под Танненбергом. Война вдруг напомнила, что существует «забытая» провинция, и пробудила чувство связанности с «остальной» частью немецкого народа. Война сделала жителей Восточной Пруссии примером настоящего патриотизма и настоящего немецкого самопозиционирования. Именно тогда около 2 тысяч военных кладбищ во главе с открытым в 1927 г. монументальным памятником Танненбергской битве стали местами национальной памяти и постоянными элементами туристических путеводителей. Наряду с дикой и загадочной природой, следы героического сопротивления Российской армии и традиционные замки времен Тевтонского ордена на их страницах стали устойчивыми и наиболее популярными символами Восточной Пруссии.

Битва под Танненбергом и вытеснение Российской армии усилило чувство, что провинция исполнила для немецкого народа особую роль, а это побудило к созданию образа форпоста (*Bollwerk*) немецкости на Востоке. Почитание смерти «за родину и отечество» стало главным элементом Восточно-Прусской публицистики. Происходили попытки превратить уход за военными кладбищами в общее дело, интегрировать их в ландшафт, запрещая при этом какие-либо индивидуальные инновации. Присматривать за кладбищами надлежало приходским общинам и школам, а последние еще и использовали кладбища в качестве элемента воспитательного процесса – на кладбищах следовало обучать патриотизму, любви к родине, к отечеству и к народу. Все же призывы устраивать массовые сборища в честь павших воинов некоторое время после войны не давали ожидаемых результатов.

С другой стороны, центральным пунктом военного или мариологического туризма, символом героизма немецких солдат и одновременно символом Восточной Пруссии для немцев стал Танненбергский мемориал. Несмотря на факт, что попытка соединить «весь немецкий народ» вокруг «духа Танненберга» из-за огромного политического разложения в Веймарской Республике оказался иллюзией, в течение 1928–1932 гг. ежегодно его посещало в среднем 43–58 тыс. человек, и эти цифры были большими, учитывая трудности сообщения в приграничье с Польшей и то, что новый символ лишь начинал обретать свою популярность. Танненбергское поле стало местом почитания павших в годы Первой мировой войны и

обрело образ символического сторожа «немецкости» в связи с «наводнением славянской угрозы». Значения мемориала были тесно связаны и с культом Пауля фон Гинденбурга, который еще в годы Первой мировой войны для многих жителей Восточной Пруссии стал легендарной фигурой, особенно после того, как в 1934 г. скончавшийся генерал-фельдмаршал и президент Германии был похоронен в крипте, сооруженной в мемориале специально для его останков. Именно тогда Танненбергский монумент формально стал одним из общенемецких национальных памятников, «народной святыней», однако такой шаг лишь формализовал существование места культа – после смерти Гинденбурга со всех сторон Восточной Пруссии и Германии к могиле генерал-фельдмаршала тянулись шествия численностью более 500 тысяч участников.

С Первой мировой войной был связан и еще один усиливавший чувство регионального своеобразия в контексте Германии элемент – миф «возрождения из руин». Восстанавливая значительно разрушенные войной города и городки Восточной Пруссии, активно обсуждался вопрос, как, с одной стороны, строить их современно и функционально, но с другой стороны, делать это так, чтобы не лишиться ландшафта немецкой национальной специфики и одновременно особенного духа, характерного для Восточной Пруссии. Вновь спроектированные здания и кварталы должны были гармонично входить в композицию традиционного культурного ландшафта территорий Восточной Пруссии, отражать его немецкость, но вместе с тем в них должны были внедряться технические и санитарные новшества, которые бы четко подчеркивали ориентацию на будущее, на «возрождение», но тем самым и на преемственность немецкой культурной миссии на Востоке.